

állítják elének a mult világát, mintegy örökös példa, óvó intelemként, hogy honnan emelkedtünk fel s hová akarnák népünket újra visszazuhantani a kapitalizmus acsarkodó erői.

Móricz Zsigmond nemcsak műveivel válik nagy tanfőjává irodalmunknak és egész népünknek, hanem jellemével, életével is. Az az író, aki soha sem tagadta meg 1919 emlékét, akiben 1919-től kezdve mindig elevenen élt egy új, jobb világnak a vágya, amelynek eljövételén munkálkodott műveivel — egész életével és munkásságával példáját adta az írora kötelező harcos kiállásnak. Annak, aki ezer üldöztetés, félretaszítás, megalázás és mellőzés közepette is töretlenül tudta követni saját pályáját, annak, aki egyedül maradván is nem lankadó lendülettel tudott harcolni népe jobb jövőjéért, rendíthetetlenül kellett hinnie az emberben, rendíthetetlenül kellett hinnie a népben, amely végül is kivívja a saját igazságát, és igazságot szolgáltat azoknak, akik vele, érte harcoltak. S ez a hit egész életén át mindvégig eltöltötte Móriczot, hiszen ő maga mondta volt:

»Aki bátor kiállni az emberek elé, annak valami olyan kincset kell önmagában bírnia, ami a legritkább, s amire mindenki vágyik: a hitet. Annak hitének kell lennie, tudásának kell lennie, és azt a fényt kell sugározni, ami a legdrágább: az emberi jóság, az emberi idealizmus, az emberi megértés fanatizmusát.«¹⁷

Móricz ebben is, ezzel is tanfőjává vált korunknak: az emberbe vetett hit, párosulva a marxizmus-leninizmus adta tudással, kell, hogy eltöltsön mindnyájunkat kell vezérelje irodalmunkat csakúgy, mint mindennapos munkánkat.

Móricz tehát nemzeti kultúránk ragyogó csillaga, regény- és elbeszélőirodalmunk a multban elért legmagasabb, s mindmáig meg nem haladott csúcsa; de nemcsak nemzeti kincsünk ő, hiszen műveivel része a haladó emberiség nemzetközi kultúrájának is, s mint ilyen jogos tárgya, növelője nemzeti büszkeségünknek: vele és általa is hozzájárulunk a haladó népek kultúrájához, az ő műve is egy obulus azok közül, amelyekkel — Sztálin elvtárs szavai szerint — a kis nemzetek és a nagyok egyaránt gazdagítják a haladó nemzetek közös kultúrájának kincsesházát.

KOLTAY—KASTNER JENŐ

BORNEMISZA PÉTER HUMANIZMUSA

Schulek Tibor Bornemisz-tanulmányának bírálatában Tolnai Gábor kiemeli: »Aki Bornemisz műveit olvassa, lehetetlen, hogy fel ne ismerje a magyar protestantizmus egyik legnagyobb alakjának írásában a humanista nevelés emlékeit«. Hiányolja a könyvben, hogy szerzője nem katta világosan a humanizmusból a reformáció felé irányuló fejlődés szárait, s hogy ezért alig van szava a fiatal Bornemisz páduai és velencei tartózkodásáról. »Pedig — folytatja — a XVI. századdal foglalkozó historikusnak ott kínálkoznak a legszebb tudományos feladatok, midőn a reneszánsz magyarrá válását és ebben a magyarrá válásban a nemzeti nyelvű protestantizmus szerepét vizsgálja. A reneszánsz magyarosodásában pedig Bornemisznek van talán minden reformátorunk közt a legnagyobb szerepe.«¹

A következőkben hozzá kívánunk járulni Bornemisz írói jellemének és ezen belül a humanizmushoz való viszonyának tisztázásához.

¹⁷ Nagy Endre. Ny. 1931. 1. 580 l.

¹ Schulek Tibor, *Bornemisz Péter*. Sopron-Budapest, Győr. 1939. 450 l. — Tolnai Gábor bírálat: *Protestáns Szemle* 1939. 549. l.

Bornemisza Péter birtokában volt egy Volaterranus-kötet, mely az akkori időkben nálunk is igen elterjedt humanista enciklopédiát tartalmazott. Ennek hátsó belső fedőlappján T betűbe foglalt B szigla található, felette az 1540 évszám, alatta a »Quos Deus coniunxit, homo non separat« mondas. Az eddigi kutatás nem figyelte fel arra, hogy az évszám, a szigla és az első sor nem ugyanattól a kéztől valónak látszik, mint a következő, szinte bizonyosan Bornemisza Pétertől származó három sornak 1560-61-ből keletkezett önéletrajzi vonatkozású bejegyzése és a címlappal átellenben a belső fedőlapon 1555. dátummal ellátott újabb jelmondat: »Benedictio domini locupletat absque molestia«. Véleményünk szerint a sziglaban talán Bornemisza Tamás neve rejlik, aki 1540-ben szerezhetette be a könyvet és írta be az első jelmondatot. Ez megerősítene Dézsi Lajos ama sejtését, mit Végh Ferenc is számba vesz, hogy ez a gazdappal pestbudai polgár — maga is egy érdekes magyar nyelvű történeti emlékirás szerzője és humanista, püspökök benső embere — volt Péterünk atyja. Ha e feltevésünk nem csal, az Elektra majdani frója tőle örökölte a könyvet, ahova húsz éves korában (1555) már ő írja bele a maga jelmondatát, melyet később — mint a hátsó belső fedőlapon az említett sorok után következő gyermeki firkálásai bizonyítják — a kis Balassi Bálint tanításában felhasználta és amely, mint látni fogjuk, ő magának is első útmutatóul szolgált a humanista eszmékkel való megismerkedésben.²

Immár elég bizonyítékunk van arra is, hogy 1548 és 53 közé eső kassai tanulmányai alatt megismerkedett a krakkói egyetemen akkoriban uralkodó humanista verselési hagyománnyal, mit ott az angol Cox Lénárt honosított meg, aki különben mintegy három évtizeddel korábban egy ideig a kassai iskolát is igazgatta, s hogy a »Siralmas énnekem« kezdetű búcsúdala hazájához ilyen benyomásoknak köszönheti keletkezését.³ Bővebben ki kell azonban már térnünk arra a valószínűleg 1553—1560-ig terjedő nyolc évre, melyet az ifjú Bornemisza külföldön töltött.

Bornemisza maga mondja, hogy Német- és Olaszországban járt. Franciaországi tanulmányai, melyekről csak Bod Péter beszél Magyar Athénásában⁴ — végleg kiküszöbölendők Bornemisza életrajzából.

Németországi tartózkodási helyeiről nincsen adatunk, de abból, hogy az Ördögi Kísértetek történeteiben legtöbbször Wittenbergről beszél, egy ízben az 1554-es évet is említve, arra következtethetünk, hogy útja itthonról oda vezetett s ott tartózkodott leghosszabb ideig.⁵ Ebben nincs is okunk kételkedni, hiszen tudjuk, hogy a XVI. századi magyar protes-

² Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterani octo et triginta libri ... Basileae 1530. Esztergomi Bibliotheca, B. V. 1566 sz. — A szerzőnek, a volaterrai Maffei Ráfaelnek (sz. 1455) személyére vonatkozólag I. Eckhardt Sándor. *Balassi Bálint*, Budapest, é. n. 14 kk. 11. — A budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában három (kettő Páris 1515, egy Basel 1530), az esztergomi Bibliotheca katalógusában öt példánya (az 1530-ból kettő, az 1603-asból három) szerepel. — Az eredetin világos a 40, amit Schulek 41-nek olvasott. L. fényképmásolatát Schulek könyvében. A bejegyzésekről u. o. és Eckhardt id. mű 15 kk. II. — Schulek a felső dátumot, sziglát és az első sort is Bornemisza Péter írásának véli, de akkor nincs értelme a címlappal átellenben a belső fedőlapon Bornemisza Péter írásával szereplő 1555 évszámnak s alatta az új jelmondatnak »Benedictio domini locupletat absque molestia.« L. Eckhardt, id. mű 16. I.

³ Coxról I. Fabó Antal, *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historica*, I. köt. (Pest, 1861) 61, II. 107, 126, IV. (Pest, 1873) 57, 173. II. — Gái István, *Magyarország Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra*. Budapest, 1944, 43. I. — *Nouvelle Biographie Générale Firmin-Didot*. Paris, 1866. XII. köt. 317. sz. — Schulek 429. I. — Sylvester Jánosra gyakorolt hatásáról és a krakkói egyetem verstanítási hagyományáról I. Waldapfel József, *É.Ph.K.* 1946. 41. I. és Horváth János, *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. 143 kk. A költemény refrénjére vonatkozólag I. u. o. 209-10, 508. II. és Végh Ferenc, *Bornemisza Péter ifjúsága*. Szerinte a krakkói egyetemen tanult Császár (Caesar) Mátyás volt mestere. It. 1952.

⁴ Schulek 428. I.

⁵ P. IV. 811. I.: »Egy deac Wittembergaba ...«, 849. I.: W-ben sz. Ferenc ereklyét mutatnak pénzért, 875: 1554-ben egy gyermekkereskedőt öltek meg W-ben, 881/b.: ismét egy wittenbergi egyetemi hallgató esete. — Az Ördögi Kísértetekben még a következő német városokról és tartományokról van szó: Jéna 848/b, Nürnberg 873/b, 890/b, Lipcse 875, 881, Freyberg (1557) 861, Magdeburg 880/b, Frankfurt 890/b, Heidelberg 874/b, Grimmenthal 848/b, Ratisbon 849, Thüringia 845, 848/b, Pomerania 881/b, Bavaria 873, Lotharingia 849 I.

tánsok általában Wittenbergbe törekedtek. Miért lenne Bornemisza kivétel e szabály alól? Az, hogy neve nem szerepel az egyetem anyakönyveiben, ellene szól annak, hogy gazdag nemes ifjú kísérőjeképpen, »szolgáló diákja«-ként⁶ ment volna ki, viszont valószínűsíti azt, hogy — munkájából tartotta fenn magát és csak szabad idejében látogatta az egyetem előadásait. Ez tűnik ki öntudatos kijelentéséből is, mely szerint külföldi tartózkodása alatt „minden külső segítség nélkül kazdagon” élt. Tanuló ifjak és tanító vándortudósok külföldi megélhetésének egyik szokásos módja a XVI.-XVII. században a nyomdai korrektori vagy szedői munka vállalása volt. Magyar nyomdászok önállóan, társként vagy alkalmazottként gyakran dolgoztak Német- és Olaszországban, itt különösen Velencében és Páduában. Ezek egy tehetséges és ügyes újonnan érkezettnek szívesen lehettek segítségére.⁷ Bornemisza sietsége, mellyel hazatérté után Huszár Gál magyaróvári nyomdájával lép összeköttetésbe, majd hamarosan saját nyomdát szerez, melyhez élete végéig, még menekülésében is görcsösen ragaszkodik s melynek szép kiállítású munkájára mindég nagy gondot fordít,⁸ jogot ad annak feltételezésére, hogy — mint előtte Sylvester János a krakkói Vitoris-nyomdában és később eleinte Tótfalusi Kiss Miklós is Amszterdamban — németországi és itáliai tartózkodása alatt a nyomdász munkát ő is egyesítette az egyetemen tanúlással és így biztosította magának, hogy »minden külső segítség nélkül kazdagon« élhetett. Semmiesetre sem készült teológusnak, hiszen a maga bevallása szerint isten csak »nyolcz esztendők vtan noditá predikatorsagra tusa-koduan ellene«⁹. Erre csak hazatérté után határozza el magát s arra sincs nyomunk, hogyan és hol avatták lelkipásztorrá. Az a nagyon sokirányú — humanista, jogi és orvosi — érdeklődés, mit prédikációi mutatnak, arra enged következtetni, hogy külföldi tanulmányainak köre is, jellegzetesen humanista módon, nagyon sokféle lehetett. Minden jel arra vall, hogy Bornemisza, aki posztilláiban annyi szeretettel emleget polgári foglalkozásokat, ipart, kézművességet, ifjúkorában maga is gyakorolt ilyet.

Nyomdai munkája útján ismerkedhetett meg a Németországban igen elterjedt naptár-és csizió-nyomtatás mesterségével is. Életének megélhetés szempontjából legválságosabb szakaszaiban: 1561-ben, miután Bécsből hazatért és itthon még nem tudott biztosan elhelyezkedni és 1579-ben, mikor Semptét elhagyva Detrekőre volt kénytelen menekülni, — mindkét esetben — a rá következő évre ad ki magyar nyelven naptárt, és feltehetőleg ugyan-csak Detrekőben 1582-re már nyomdászának, Mentskovit (Farinola) Bálintnak neve alatt kiadott csizióban is volt valamelyes anyagi részesedése.¹⁰ Az első alkalmasint azért nyomatta Bécsben Raphael Höffhalternél, akinél három évvel korábban az Elektrát is kiadta, és nem Huszár Gálnál, aki ép akkor települt át Kassáról Debrecenbe,¹¹ mert ott nagyobb vevőkörre számíthatott. De, mint özvegyének egy 1585-ből keltezett levele bizonyítja,¹² prédikációinak kiadásában is volt része az üzleti vállalkozásnak, amit Telegdi Miklós, katolikus ellenfele azután rosszindulatúan élle ki, első ízben fedve fel, bár torzított formában, a meginduló magyar irodalom olvasóközönséggel számoló s azt elhódítani törekvő gazdasági alapjait.¹³ Nem

⁶ Az 1550 okt. 10-én Wittenbergában anyakönyvezett Georgius Abstemius nem lehet vele azonos, ahogyan Joannes Ladislaus Bartholomaeides gondolta, *Memoriae Ungarorum qui in alma condam Universitate Vittebergensi a tribus proxime concludendis seculis in ludis patriis coepa confirmarunt*. Pest, 1817. 23. l. — Schulek, 430. l.

⁷ Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931. — P. V. hhhh ij, b.

⁸ I. a F. P.-ban a különböző betűtípusok művészi elosztását. Pl. CCXXXVII/b. Prédikátori munkája megcappanván, e korban feltehetőleg különösen alkalma és ideje volt a tipográfiai kiállítás gondozására. — Huszár Gállal való kapcsolatáról Horváth J. id. mű 265. l.

⁹ P. V. függelék, hhhh, iij.

¹⁰ Az első Hodinka Antal találta meg a Batthyányak körmendi levéltárában és írta le a *Magy. Könyvsz.* 1892-93 évf. 217-19 II-in. A másodikról csak Bornemisztárnak Máriássy Pálhoz írott leveléből tudunk: »Im küldtem megis negy kötött kalendáriumot...«, ossza ki barátainak (Schulek 372. l.) Az utolsó egyetlen példányát a Tudományos Akadémia kéziratára (R. M. Ir. O. 133) őrizi.

¹¹ Schulek, 22. l.

¹² U. o. 374. l.

¹³ »ki minec vtanna latta volna, hogy az en Postillaimnac eső része, mellyet tavaly bochattam ki, a keresztényeknek kezekbe fogtattneiec, feluen raita, hogy az ü hasas es potrohos könyueinec ennek utanna keueseb böchüeti lenne, es ara alab fogna szallani, miuel hogy volna immar masis, mellyet azoc olvashatnánakis, a kic eddig az ü Postillaiat nem egyebet, hanem azért olvastac, mert talam a mi nyeluünkön egyebet nem kaphattac. Akara eleit venni ennec a kárnac...« ocsmány támadást indított ellene. Telegdi P. II. előző, x. 2/b. l.

lehet megállapítani, hogy bécsi tartózkodása alatt Bornemisza dolgozott-e Hoffhalter nyomdájában, de Schulek joggal úgy véli, hogy Huszár Gállal ott találkozott először, mikor ő 1558-ban Hoffhalternél szerezte be nyomtató szerszámaint magyaróvári műhelye számára. Midőn Huszárnál egy vagy két évvel később, hazatérésre kényszerülvén, Bornemisza nála húzódik meg először,¹⁴ a nyomdaipar és korrektori munka terén külföldön szerzett tapasztalatait itt hasznosítja. Csak így érthető, hogy — bár már Bécsben megnősült és 1560-ban gyermeke is volt — hazatérte után »mindenkor szaporította minden életére valót« addig is, míg prédikátorságot vállalt.¹⁵

Sejthetőleg németországi nyomdamunkája közben jegyzetelte ki magának — talán a kalendáriumokhoz gyakran csatolt népi ponyvatermekből¹⁶ — azt a sok bűnügyet, gyilkosságot, paráznaságot, rablást, ördöggel való cimborálást, amit Posztilláinak hihedt IV. kötetében német vonatkozásban oly bőszéggel ont. Némely történet évszámát is jelzi,¹⁷ de 1557 a legkésőbbi dátum, ami újabb bizonyítékul szolgálhat németországi tartózkodása felső határának megállapítására. Persze az emberekkel való közvetlen érintkezésből is sok mindenről szerzett tudomást Bornemisza, akit művei alapján szenvedélyes társalgónak kell elképzelnünk — így a Faust esetéről Wittenbergben.¹⁸ Vagy íme egy különleges sziklaalakulatot magyarázó népmonda: »hallottam, hogy ez a felső Német Országba lött.« Az úrvacsorát vívó papot martalócok útközben kényszerítik, hogy az ostyából adjon lovaiknak. Ló és lovas sziklává kövesülnek.¹⁹ »Ez felekef soc ezret halhatz minden földeken — mondja egy helyütt — csak figyelmezz rea...« S ő ugyancsak figyelmeztet rájuk.²⁰

Talán a német naptáriródalom, melyben a csillagásztól a főszólamot a városi orvosok korán átvették, járult nagyban ahhoz, hogy Bornemiszában erős érdeklődés ébredt az orvostudományok iránt. Az enlített Volaterranus-kötetet, mely valószínűleg már apjái is volt, ezidőtájt és ilyen érdeklődéssel tanulhatta át.²¹ Az általa forgatott esztergomi példány 373. levelén, a »De amore impudico« fejezetben egy aláhúzott Plautus-idézet mellett, a könyv »karéján« (margóján) egy N(ota) B(ene) jellel az 1555 évszámot találom bejegyezve Bornemisza Péter keze írásával, ami egyezik az első belső fedőlapon található évszámmal (1. 2. sz. jegyz.) A szöveggel ez semmi összefüggésben nincsen, tehát az olvasó vethette oda szórakozottan az épp folyó évet. Egyéb összefüggéseiben a könyvre még visszatérünk. Itt csak annyit enlítünk meg, hogy három része (Geographia 1-140; anthropológia 140-281; philológia 281/b.-483/b.11.) az emberi testrészeket, fiziológiát, betegségeket és orvosi ellenszereket tartalmazó kompendium (281/b.-), egy tetszhalott felélesztésének lehetősége (152), a veszettség gyógyítása (152/b.) részesült legnagyobb figyelemben Bornemisza részéről. Erős nemi érdeklődésre vall, hogy ezen belül a »hólyag«, »genitalia«, »genitura« fejezetek még külön sűrű aláhúzásokhoz és margójegyzetekhez jutnak.²² Volaterranus művében e rész teljesen összevág a humanizmus szabad szerelmi felfogásával. Másrészt, mint vallásos gondolkodással szembehelyezkedő és azt romboló szabadgondolkodás propagálója, a humanizmus szoros szövetségben

¹⁴ Schulek 20. l.

¹⁵ P.V. hhhh,ij,b—iiij.

¹⁶ Paul Heiz, *Hundert Kalender Inkunabeln*. Strassburg, 1905. — Hubay Ilona, *Röplapok, újságlapok, röpiratok* 1480-1718, Budapest, 1948. Sajnos Némzeti Múzeumunk könyvtárának külföldi naptárgyúteménye még rendezetlen és hozzáférhetetlen. Regiomontanus 1564-ben Frankfurtban nyomtatott naptárához rövid, igen népies stílusban és népi fantáziával irt világföldrajz van csatolva (N. Muz. Math. a 694/2).

¹⁷ 843/b. lapon: 1528 Saxonia; 861. l. 1557 Freyberg; 875. l. 1554 Wittenberg.

¹⁸ P. IV. 811. — Faust 1540-ben halt meg. Az első népkönyv róla csak 1587-ben jelenik meg.

¹⁹ P. IV. 136/b.

²⁰ P. IV. 883.

²¹ Az 1582-i detrekői Naptárban a csillagjósásokkal ilyen betegségekkel való fenyegetések párosulnak: »Szemerem testnek veszese, May és Gyomor erőtlenségi, Frantzuc es poklosagoc, Es egyeb fele betegeseg, mellyec az madrakat (?), veseket, szülö testeket, czezeket algyekokat, mayokat szoktac neheziteni. — A kalendárium »az krakai fő academianac Astrologusa Slovacius Peterneec Irasabol« fordítatott magyarra, de »nihol Slovacius Mathe irasabol meg elegyitetet«. Novemberre például azt ajánlja, hogy »az fürdes es hazaskodas ritka legyen, Bort iot igyal...« Karácsony haváról pedig azt mondja, hogy »magzatoc szaporitasara, fűszerszamos etelre, io bor italra, es miden melegitöuel valo elesre egesseseknek tartyac«. Bornemisza 1562 és 1580-ra kiadott naptárai is ilyen stílusúak lehettek. Ez a nyelv néha nem is áll olyan messzi az Ördögi Kísértetekétől. Volaterranus is elég szabadszájú.

²² Eckhardt, *Balassi B.* 20 kk. II.

áll a haladó orvostudománnyal. Sok humanista erős orvosi érdeklődést árul el, az orvosok közt pedig számos humanistát találunk. Érdekes példa erre Bornemisza kortársának, a Párizst járt Batthyány Boldizsárnak levelezése két bécsi humanista orvossal, Pistalociussal és az alkímista Elias Corvinnussal.²³

Az akkoriban minden állami hivatalban hasznos gyakorlati jogtudomány mellett, talán ilyfajta érdeklődés bírta rá Bornemiszt, hogy Németországból Itáliába menjen. Különböző is gyakori volt, hogy magyar ifjak wittenbergi tanulmányaikat Páduában igyekeztek kiégszíteni, ahol a humanista diszciplínának ép oly híres tanárai adtak elő, mint amilyen kiváló volt orvosi fakultása és jogi kara. Így jön pár évtized múlva Forgách Mihály Wittenberg után Páduába Acidalius nevű német társával, s míg ő maga a jogi karra iratkozik, barátja humanista költő létere az orvosi kart látogatja.²⁴

Bornemissza Páduában orvosi és jogi tanulmányok felé is vonzódott. Az Itáliából magával hozott emlékek egyáltalában más természetűek, mint a Németországhoz fűződők. Mindenekelőtt az a feltűnő, hogy az igen sok német várossal és tartománnyal szemben történetei alig néhány olasz várost említenek, de ezekről úgy szól, hogy ott jártáról bizonyosságot nyerünk.

Krisztus sírjáról írva egyhelyütt elmondja, hogy az »köwből vgy volt ki vagua mint egy boltoczka, az aytai fen aluan, mint egy haz aytai, a mint Velentzebe lattam . . .«²⁵ Telegdi Miklós gúnyolódásából az is kitűnik, hogy elveszett »Fejtegetés«-ének elbeszélése szerint²⁶ Bornemisza Velencében egyszer annak volt tanúja, hogy egy gazdag asszonyt apácaruhában temettek el. Miért nem kérdezte meg okát ott nyomban az inkvizitortól — évődik fölényesen Telegdi Miklos Bornemisza Péter kritikájával: »Választ töt volna az keresedre. Feddeted volna meg azokat róla, a kik szemed láttára miueltéc, ha bantad . . .« Más is kihívta Bornemisza velencei tartózkodása alatt Telegdi rosszaságát: így az »egy nehany ezer tablac«, miket búcsújárók aggattak ott templomi kegyképek köré.²⁷

Figyelmét főleg ördög-babonák ragadják meg. »Nemelyec kutakat és hazakat czinaltatnac velec, amint mutatnac Paduaban«, de sok egyéb ördögi dolgot is mondhatna, »kiket fölöle Olaszországban hallottam, mint lakoztac nemelly aszonnal, ez az feleknecc minemü fioc születet, azok minemü ördöngösök voltac: minemü dolgokat czelekettec, hirtelen nagy haz epiteseket, es sok praktikakat.«²⁸ Szokatlanul nagyarányú és csodálatosan új technikájú reneszánsz építkezéseket magyarázhatott ily babonával ott a nép.

Népi ördög-babonák mellett összeszed egyéb népi ízű olasz szóbeszédet is. Az akkoriban terjedő *jezuata* rendről, mely a huszitizmussal együtt különleges figyelmében részesült Volaterranus olvasásakor,²⁹ azt suttogták, hogy szerzetesei, a szüzesség érdemét fokozandó, növel hálnak együtt és keresztet tesznek maguk közé: »De vegre fel fele kezdic az feszületet tenni es egy nehany szent asszony megterhesül.«³⁰ Őt, ki Németországban is tudta Dürerről, hogy minél tovább nézi a képeit, annál elégedetlenebb velük,³¹ érdekli itt is a reneszánsz művészet, mint a »következő festő-anekdota bizonyítja: »Töröc Csaszar, midön egy Velentzei ieles kepiroual kepeket iratna, es egy feiet irt volna, Mond az Csaszar: nem iol irtad. Ottan le vagatta egy vduarlo szolgálait es meg mutattya vétket, hogy fel sugurodik az büre az nyakan az vagas vtan.«³² Meg fogjuk látni, hogy ottthon majd egy bibliai elbeszélésébe fognak beszűrődni Olaszországban nyert művészi benyomásai.

²³ Keszthelyi Batthyány-levéltár. — Horváth i. mű 340-45 ll.

²⁴ L. cikkemet *Giordano Bruno a magyar irodalomban*. It. 1950. 102. 1. és *Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria*. Rivista di Filozofia, Torino 1951. — A kiválóan képzett magyar predikátorok, Bornemisza szerint, azzal szoktak dicsekedni, hogy Párisban, Bononiában (Bolognában), Wittenbergában tartultak. F. P. CCCCLXIX/b. Id. Schulek 180. l.)

²⁵ P. III. k. ij. utáni l.

²⁶ *Telegdi Miklós . . . jejelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére*. Rupp Kornél-kiadás. Budapest 1898. Régi Magyar Könyvtár 12. sz. 94. l.

²⁷ P. I. XLVIII. l.

²⁸ P. IV. 810/b. Goethenek Trientben mutattak egy házat, melyet ördögök egy éjjel alatt építettek fel. (*Italienische Reise* 1786 szept. 10-i levél).

²⁹ Volaterranus 82/b, 143/b.

³⁰ P. IV. 852.

³¹ P. IV. 536/b.

³² P. IV. 875.

Érdemesnek tartja később feljegyezni egy olasz főrend rettenetes bosszúját egy szabón s azt, hogy két talián, milyen különös módon büntette parázna, hűtlen feleségét.³³ Megtudjuk, mit beszélt a nép VI. Sándor pápáról (mh. 1503) és hirhedt fiáról, Borgia Cézarról (mh. 1507!): »Alexander Papa fia Balint, igen lator volt, ki az Atyatis meg étetet volt. De illy móddal : Czinalt volt etelt egy Cardinalnac : az szolgálta felettebe azt a poharat az apianac és az fianac adgya, es így vesznek ök magoc«. ³⁴ A milánói Gonzagákkal összefüggésben pedig egy olyan mesét tud elmondani, mi rokon azzal, melyet Puccini zenésített meg a Toszkában : »Mediolanumban Gonzaga fő ember volt. Midőn ennek tisztartója fogva tartana egy nemes embert és kérne az felesége az wrat, vgy igeri, ha az asszony engedne neki, az asszony wrat életi enged : De az wrat oztan meg öleti es csak az testet adgya felesegenc, az asszony az dolgot meg ielenti Gonzaganac. Az wr keszereti az tisztartot, hogy az Asszont feleségül vegye. El veszi es meg esküszik vele: Az vtan meg öleti az tisztartot, es minden marhajat az aszonnac adattya«³⁵. Egy Rosa nevű »lázadóról« viszont azt tudja, hogy öngyilkossá lett és csak azt kívánta, hogy Cato sírja mellé temessék el.³⁶

A páduai Spira Ferenc doktor 1550-i esete az inkvizícióval szintén mélyen felháborította. Ez nálunk már korábban elhíresedett. Tőke Ferenc 1553-ban terjedős versben dolgozta fel Spira szomorú történetét. Bornemisza ismételtlen említi prédikációiban és Tőke Ferenc versét felveszi Énekeskönyvébe.³⁷

Az olasz országban egy fő Doctor vala
Ki Spira Feretznec hiuattatic vala,
Czivadella váras ő hazai vala
Ötven esztendőben mikor irnac vala

.....
Papa követetül ő be arultatec,
Vgy mint hittül szakat eretnec mondatec
Azert Velenceben gyorsan hiuattatec.

Szerencsétlenségére a gonosz lélek ezt súgta neki :

Azert azt mondom sies Velenceben
Janos kardinalnac hamar eleiben,
Romai papanac mit ellene montal
Mond vissza valamitte predikalottal.

Ő hajt az ördög kísértésére :

Keszeritete arra, hogy ő azt fogadna,
Papa szent-egyhaza valamit tartana,
Azon kösseg elöt mind vissza szollana
Azt mit Papa ellen predikalott vala.

Megteszi, de belebetegszik. A versszerző felemlíti a híres orvosok nevét, akik gyógyítani próbálták, majd az ördögűzési kísérleteket, melyek mind sikertelenek maradtak.

Az vtan az Spira az ő hazaiaban
Meg holt volt, azt iriac
Kétségben, kinnyaban
Papa ellen valo nagy kialtasban
Azert ezt titkolni akartac vaksagban.

Arany Tamással kapcsolatban Révész Imre³⁸ szépen megrajzolta ama eretnekségek terjedését Felső-Olaszországban, melyekhez Spira Ferenc is tartozott. Camillo Renata terjesztett ott a

³³ P. IV. 876/b., 890.

³⁴ P. IV. 873.

³⁵ P. IV. 873-74.

³⁶ P. IV. 571/b.

³⁷ *Énekek három rendben*, Detrekő 1582. CCXLI, CCXLVI. II.

³⁸ Révész Imre, *Debrecen lelki válsága 1561—1571*. Ért. a törttud. köréből XXV. köt. 6. sz. Századok, 1936.

40-es évektől kezdve egy spiritualisztikus libertinus predestináció-hitet. A velencei köz-társaság, melyhez Pádua is tartozott, és az Itáliával határos svájci vidék tele van e mozgalommal. A vélemények tisztázását először 1549 végén és 50 elején Vicenzában tartott összejövetelükön kísérik meg. Ezen a »Collegia Vicentiná«-n foglalkoztak többek közt az ördög kérdésével is.³⁹ A vétek-ördög azonosítás, ami Bornemiszában már németországi tartózkodása alatt kialakult, Itáliának népi babonákkal átítatott légkörében még jobban megerősödött. Vicenza velencei fennhatóság alá jutásáról különben nagy élvezettel beszél el ismételtlen egy népi ízü mesét: »Vicentiában kéreti az Wr (fejedelem) egy polgar leanyat, és hogy nem adgya, erőuel el hozattya, es az szöplözes vtan, konzcolua vissza küldé, Ezert amaz a Velenczeseknek adgya az varast.«⁴⁰ Polgári erkölcs és feudális buja kényuraság ütköznek össze a történetkében. Velencén és Páduán kívül Bornemisza esetleg járt Vicenzában is.

Az olasz néppel talán több volt az érintkezési lehetősége mint a némettel,⁴¹ mert jelleméről több megfigyelést közöl. Tudja, hogy »Olasz országba nagy czuda, a ki az piatzon tantorogua menne, reszegseg miat: azt öc disznonac tartya.«⁴² Megemlíti, hogy ott »a buiasagot . . . csak bünnec sem ismerne«;⁴³ mikor pedig egy Itáliában utazgató herceg elmeséli neki, hogy »midőn egy templomba nézni mentec volna, el jö egy koldus szabasau es hogy mar viragot hint az Cardinal elöt által veri handsarrak«, hozzáteszi: »Ez fele dolgoc gyakran esne Olasz országban.«⁴⁴ Ha Németországban öröme tellett az Eulenspiegelben, itt a népi fantáziát annyira híven tükrözö Orlandot olvassa,⁴⁵ s egy célzás az »erős virtus«-ra, mely »niha egy mirges szunyog czipese miat meg halhat«, esetleg Luigi Pulci Morgantejának, egy másik népi fantáziájú lovagregénynek ismeretére vall.⁴⁶

Talán már korábban, olasz útjára készültében olvasta át és huzogálta buzgón alá abból, amit az olasz irodalomról Volaterranusában talált, a Danterói, Petrarcaról és Boccaccióról szóló sorokat, míg a rá következő humanizmusról szóló rész tisztán és jegyzetletlenül marad.⁴⁷ Az Ördögi Kísértetek történetei közül, ha nem számítjuk a régi remetékről szólókat, melyek a Major György által 1544-ben Wittenbergben újból kiadott »Vitae Patrum«-ból valók,⁴⁸ csak kettőnek a forrását sikerült eddig felkutatni, s mindkettő Boccacciora megy vissza, mégpedig olyan novelláira, melyek nem részesültek Petrarca vagy Beroaldus humanista feldolgozásában, mint azok, melyeket latinból széphistóriáink tolmácsoltak. Az egyik Trágár Balázs históriája,⁴⁹ melyről már elterjedt népkönyvünk is volt, a másik egy sz. Ferenc alakjában egy szép, de ostoba nőt megejteni készülő szerzetes esete, kit a férj sz. Péter képében agyabugyál el.⁵⁰

Hogy Bornemisza huzamosabban tartózkodott Olaszországban, mint eddig gondoltuk, arról bizonyosság a népi jellemről idézett megfigyelésein kívül az is, hogy Posztilláiban nem mulaszt el semmi alkalmat, hogy emlegesse. Krisztust — mondja — Velencéből ma is ki-üznek,⁵¹ s nem is a nagy városokban — Rómában, Velencében, Bécsben, Florenciában — terjed hamisítatlan tanítása, hanem a kis falvakban.⁵² A fejedelemségek (politikai vezetés) »külömb külömb helyeken külömben külömben vadnac el rördölüen, Romaba, Velentzebe, Beczbe, falukba masskeppen.«⁵³ Egy helyütt az aktualizálásban annyira megy, hogy azt állítja, az apostolok, a zsidók közt nem érvén célt tértetésükkel, németek, magyarok, cigányok és törökök

³⁹ U. o. 26. l. — Barlay Szabolcs, *A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás*. 1949. — Horváth I. id. mű 348 kk. ll.

⁴⁰ P. IV. 892, V. 515/a, b.; F. P. DCLXXXI/b, Vicenza 1404-ben került velencei fennhatóság alá.

⁴¹ A német férfiak és asszonyok öltözködéséről P. IV. 547-48. l.

⁴² P. IV. 546.b.

⁴³ P. V. 308.

⁴⁴ P. IV. 874/b.

⁴⁵ P. IV. 839/b. Az Orlando Furioso, ha erről és nem valami népkönyvről van szó, 1516-ban jelent meg első kiadásban.

⁴⁶ P. IV. 535/b.

⁴⁷ Volaterranus 244/b. kk.ll.

⁴⁸ Schüle 317. l.

⁴⁹ P. IV. 839/b. — Decameron III.1.

⁵⁰ P. IV. 887 — Decameron IV. 2. — Király György, *Két Boccaccio-novella XVI. századi irodalmunkban*. Irodalomtörténet 1918. 311-14. ll. A német közvetítés feltételezése, mikor Bornemisza őket Itáliából is magával hozhatta, feleslegesnek látszik.

⁵¹ P. I. G. ii 2.

⁵² P. I. CLXXIV b.

⁵³ P. V. 404/b.

közt kezdték terjeszteni a nép nyelvén az igét,⁵⁴ s azok mellé a nemzetiségek mellé, melyek közt maga is működik, igen gyakran az olaszt is hozzásorolja.⁵⁵ Másszor, akárcsak az olasz humanisták, a régi római birodalom helyett Olaszországot mond,⁵⁶ ha pedig inyenc falatokkal, megrakott asztalról szól, sohasem hiányzik róla a narancs, citrom, lemonia, füge, pomagranat és az olasz malozza-bor.⁵⁷

Olasz ismerősei közül csak háromról szól, kettő közülük orvos. Az egyikkel különös kaland esett. Éjjel Velencében egy ember jött házához, hogy beteghez hívja. Mikor beeresztették, pallost rántott és fenyegetéssel pénzt zsarolt ki tőle. Másnap reggel a doktor ráakadt, de »latuan soc gyermekit, nem bantotta.«⁵⁸ A másik »híres neues olasz orvos doctor« volt, aki sok fizetést kért betegeitől, nagy fejedelmek éltek tudományával és igen emberségesen viselte magát. Vele talán már Bécsben került ismeretségbe és olyan bensőséges viszonyba, hogy »ittkon csak neki kezdte vala beszelleni sok lelki furdalait. Quam maxime tempestates sunt in homine: Ambito, luxuria, auaritia et id genus alia... Es ketten beszeltúc egy masnac bibeyet...«.⁵⁹ A harmadik páduai vagy velencei ismerőse lehetett. Ez Jeruzsálembé zárandokoltában Zólyomban felkereste őt, mikor Balassi Jánosnál volt prédikátor. Tréfálkozva beszél róla Bornemisza, hogy penitencia-tartásra megfogadta, hogy föttet nem eszik, míg céljához nem ér: »Ez midőn kaposztas hullal kinaltam, vgy vötte el, ha előszer aldomast vetnec rea es meg öldoznam. Ez is bolond aitatossag!«⁶⁰

Ha olaszországi tartózkodása kapcsán nem is látjuk semmi jelét, nem tudjuk elképzelni, hogy Volaterranus ifjú olvasója ott, a hely színén ne érdeklődött volna a humanista irodalom iránt. Ő, aki ebben a könyvben oly szorgalommal huzigált alá és jegyzetelt mindent, ami a szerelemmel összefügg, ki később nem egy önvallomásában gyónja meg lángoló bujaságra hajlamos⁶¹ heves vérmérsékletét, akit bécsi tanára némi szelíd gúnyval *ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς* nak nevez és házasságát »deo iuvante comicam et non tragicam κατὰστροφῆν«-ként könyveli el,⁶² hogyan ne olvasta volna Lorenzo Valla »De voluptate«-jét, Beccadelli »Hermafroditus«-ának inycsiklandó költeményeit és az akkoriban híres neves Aretoninak szabados hangú prózáját. A Posztillák idején persze nem illenék ilyen olvasmányokat emlegetni, de azt hisszük, részük van abban, hogy az Ördögi Kísértetekben oly szabadon mer szólni a szerelemtől és mindenféle eltévelyedéséről. Telegdi Miklós így is ez utóbbi művével kapcsolatban az »Ars amandi«-t és Boccaccio »De natura deorum« (helyesen: De genealogiis deorum) című munkáját fogja emlegetni. Honnan idézi — kérdi — azt az 56. részt, mely mellől a nyomda nyilvánvalólag elfelejtette a forrást kiszedi: „Én hiszem Bochatiusnál akartam mondani de natura deorum. Auagy Ouidiusnal de arte amandi, Mert a mint ördögy kertető praedicationdbol meg teccic, ezeket gyakorta es szorgalmatossággal szoktad olvasni.«⁶³

II. Az Elektra

Módszeres humanista tanulmányokat Bornemisza úgy látszik csak Bécsben Tanner György vezetésével kezdett. Ez a kiváló osztrák humanista először mint egy császári tanácsos gyermekeinek nevelője került Velencébe és Páduába, ahol később Miksa császár könyvtára számára gyűjt kéziratokat s a római jog körébe vágó tanulmányokat folytat.⁶⁴ Lehet, hogy

⁵⁴ P. III. cccccc, iij l.

⁵⁵ P. V. 73/b 102, 196/b.

⁵⁶ A nagy Pompeius dicsekedett »hogy egy laba dobbantasau al egez Olaszországot meg tölti sereggel« P. IV. 533; ». . . eleget sapolodot szent Pal, midőn nagy soc vakmerő undóc gonosz nepec között kellett iarni es tanyítani, Syriaba, Asiaba, Macedoniaba, Görög orszagba, Olaszorszagba, kic sok ezer balványozásocokkal fertzettec voltac... F. P. DCXXXIIIb.

⁵⁷ P. IV. 543, 761, V. 78/b. — a malozásról l. Koltay-Kastner J., *Rimay János Balassi-előszava* E. Ph. K. 1948. 87-90 ll.

⁵⁸ P. IV. 882.

⁵⁹ P. IV. 846, rá céloz u. o. 535/b.

⁶⁰ P. IV. 815.

⁶¹ P. IV. 885 »Langozo buia keuansagoc«

⁶² Elektra-kiad. Utószó III. l.

⁶³ P. II. előszó, X 3/b, X 4/b. l. — Rupp-kiad. 15-16. ll.

⁶⁴ Schulek 15. l. — Turóczi-Trostler József, *A magyar nyelv feljedezése*. Budapest, 1933, 81. l.

Bornemisza még Itáliában ismerte meg — 1556-ban ott tartózkodott — s kedvéért jött Bécsbe, ahol Tanner 1557 januárjában kapta meg azt a görög katedrát, melynek betöltője korábban Sylvester János volt.

Bornemisza már Volaterranusának »karajára« is kijegyez egy-két görög szót. Nagyon érdeklí, amit ott Platonról, a humanisták nagy filozófusáról, s különösen az államról, családi életről és erkölcsről vallott nézeteiről talált. Epikuros és a sztoicizmus is aláhúzásokkal vannak megjelölve.⁶⁵ Tanner előadásainak hatása alatt most mindez rendszereződik és latin meg görög olvasmányokkal bővül. Most kezd talán adagiumokat, bölcs mondásokat kiírni és gyűjteni főleg latin írókból, ha ugyan erre nem korábban buzdította már Volaterranus, kinek mindenre vannak ilyen példái: De felicitate, De labore, De otio, Exempla mansuetudinis et patientiae, De amore impudico, De amore pudico, s külön is összeállítva: Adagia graecorum, Adagia latinorum.⁶⁶

Megismerkedik Aristoteles, Cícero és Hermogenes retorikai elveivel,⁶⁷ de Tanner lelkesült magyarázatai főleg a görög tragédiáiról — Euripides, Sophokles — iránt keltenek benne érdeklődést. Az újonnan kinevezett tanár bátorítja hallgatóit a fordításra, sőt előadásra. Az olasz Coriolanus Martiranus az Elektrát, melynek különösen sok az erkölcsi és politikai mondanivalója a humanista utókor számára csak, az imént (Nápoly 1556) fordította le ékes latin versekben, eredeti szerkezetét változtatlanul megtartva és csak részletekre szorítva keresztény szellemű átdolgozását.⁶⁸ Giraldi »Discorsi«-jában (1554) ezt mondta Sophokles legjobb tragédiájának. Franciára már korábban lefordította (1537) Lazare de Baif, a utó (1530-33) velencei követ. Tanner járt Franciaországban és bizonyára tudott róla. A velencei Aldus Manutiusnak XVI. század eleji Sophokles- és Euripides-kiadásait maga is láthatta Velencében és tudhatott arról, hogy a nagyhírű Filelfo a görög tragédiának milyen csodálója volt. Melanchton Wittenbergben, ahol Vitus Winsenius 1546-ban Sophokles teljes latin szövegét adja ki prózában, »schola privata«-jának tanítványaival latinul görög tragédiákat adat elő — először 1525 farsangján Euripides Hekubáját, melyet más három Euripides-tragédiával Lodovico Dolce 1543 és 51 közt olasz fordításban, vagy inkább aktualizáló átdolgozásban adott ki. Giovanni Andrea dell' Anguillara pedig ugyancsak Velencében fordítja olaszra Sophokles Oedipusát, melyet 1556-ban, mikor feltehetőleg Bornemisza ott tartózkodott, Páduában elő is adat.⁶⁹ A téma tehát a levegőben volt. Bornemiszával körülbelül egy időben, 1558 júniusában. Hans Sachs is elbeszélő költeményében tárgyalja »Clitemnestra, di mörderische Ehebrecherin« historiját, a végén levonva a morált: Így jár a házasságtörő asszony!⁷⁰

ASophokles-ésElektra-téma benne volt abban a humanista levegőben is, melyet Bornemisza az új bécsi élménykövetkeztében most már tudatosan szív magába. A bécsi egyetem magyar hallgatói közt eleven emlékezetben élt Sylvester János példája, »az ki először magyarul fordította az új Testamentumot.«⁷¹ Vállalkozik hát a fordításra, annál is inkább, mert pártfogójától Pernesich Györgytől, Nádasdy Tamás nádor benső emberétől a kiadás költségeinek fedezését remélheti. De ő, akinek oly nagy érzéke van a valóság és a maga korának erkölcsi problémái iránt, a görög klasszicizmus béklyói közt nem érzi jól magát. Meg is mondja előszavában, hogy nem fordít, hanem adaptál és modernizál: »...magyarul fordítottam iob reszebe, Jollehet az iateknac szeb voltaert sokat hozza attam, es mas modon rendeltem, kit

⁶⁵ 209/b, 350/b, 418/b. II.

⁶⁶ 363-74, 401-402 II.

⁶⁷ Bornemisza latin utószava »Lectori candido«. Ferenczi-kiad.

⁶⁸ A nyomdai ritkaságszámba menő Coriolano Martirano-átdolgozásnak csak első lapjait volt alkalmam fotokópiában összevetni a Bornemisza szövegével, de e felületes vizsgálat alapján nem volt köztük semmi összefüggés megállapítható. Okvetlenül helytálló Klaniczay Tibor lektori észrevétele, hogy a görög eredetin kívül Bornemisza előtt felkutatott valami humanista fordítás vagy átdolgozás is, mert a szereplők neveit latinos alakjukban írja, sőt Parasitus esetében vocativust is használ. Ha valakinek módjában lesz majd valamennyi a magyar Elektrát megelőző német- és olaszországi latin és népnyelvű fordítást meg átdolgozást átvizsgálni, talán ráakad a kérdés nyitjára és pótolhatja majd azt a Klaniczay által tanulmányomban észlelt kétségtelen hiányosságot is, hogy nem szól arról, miként fogják felők és hogyan aktualizálják, esetleg hasonlóan, politikai értelemben ugyanezt az Elektra-témát.

⁶⁹ Wilhelm Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas*. Halle, 1918. II. köt. 350-356, 381, 395 II. — Türoczi-Trostler id. mű 82. I.

⁷⁰ Hans Sachs, herausgegeben von Albert von Keller, *Bibl. des Litterarischen Vereins in Stuttgart*. Thübingen, 1877. VIII. köt. 687-690. II. — A budapesti egyetemi könyvtárnak van egy szép 1553-i görög nyelvű párizsi Sophokles-kiadása (Hepta dramata. Hb. 81). Vajjon van-e valami köze Bornemiszához?

⁷¹ P. IV. 535.

mindazon által neki (Sophoklesnek) tulajdonítoc, mert az ő akaratiat koeuettem.⁷² Ez szóról szóra igaz is, s ezáltal — mint Juhász Géza megállapítja — »antik és magyar szellem összeolvadásának egész renaissance költészetünkben nincs magasabb rendű alkotása.«⁷³

Bornemisza Sophokles osztatlan szövegét öt felvonásra s ezeken belül jelenetekre osztja, mindegyiknek élén a »szóló személyeket« is felsorolva. Az I. felvonás 4, a II. 7, a III. 5, a IV. 3, az V. 6 jelenetet számlál. Ez megfelel az általánosan kialakult humanista gyakorlatnak, de a szerkezet ily megdagasztásával éppen nem humanista célt szolgál. Azért volt rá elsősorban szüksége, mert Sophokles hármasság szerint tömörített cselekményét 6 felbontja. Az I. felvonás közvetlenül Agamemnon meggyilkolása után játszik, a többi húsz évvel később. Helyegység sincs a darabban, mert az I. felvonás Aegistus és Klitemnestra udvarában, a II. 1-2 jelenete Orestes tartózkodóhelyén, »Phocusbeli tartoman«-ban történik, a többi ismét Aegistus palotájában. Az I. felvonásban tanúi vagyunk Aegistus és Klitemnestra örömeinek, Elektra bánatának Agamemnon meggyilkolása felett. A második bemutatja Orestest, aki 20 évvel később ifjúvá serdült száműzetésében, amint »Mester«-ével hazájába való visszatéréséről tárgyal; azután Klitemnestrát, akit hosszú boldogság után most először rossz sejtelmek gyötörnek, s ezért el akarja tenni láb alól Elektrát. Nyilvánvaló ebben az elrendezésben, hogy Bornemisza valószerűbbé akarja alakítani a cselekmény kifejtését. Az eredeti darab hangulati egységét is megbontja, mikor új személyel egészíti ki a szereplők sorát. Parasitus, a csak hasznót kereső udvari ember Sophokles komor tragédiájába a shakespearei humor és komikum színeit keveri. Általában csak a III. felvonástól kezdve követi szorosabban Sophokles drámájának menetét.

A másik különbség feldolgozás és forrása közt az, hogy — mint ezt Móricz Zsigmond igen szépen kifejtette⁷⁴ — Bornemisza a görög témát aktualizálja, magyar viszonyokhoz, jellemhez és beszédmóddhoz szabja, az egész történetet pedig olyan lélekrajzzal adja elő, ami azt a XVI. század embere számára kézzelfoghatóvá teszi. Ebben tanára lehetett segítségére, aki »az egész mesét (bizonyára egyetemi előadásaiiban) az erkölcsi és politikai helyekre nézve filozófus módjára oly szorgalommal és munkával tette alkalmassá, hogy bárki könnyen beláthatja e tan legnagyobb hasznát a közéletben.«⁷⁵ Az Elektra-Chrisothemis ellentétből kétségtelesen Tanner elemezte ki azt a korában időszerű problémát, hogy igen kemény tirannusi elnyomatás alatt vajjon az erőszakkal való bátor szembeszállás vagy az időtől orvoslást váró beletörődés-e a helyes állásfoglalás. A humanisták zsarnokgyűlölete teljesen megfelel lelkületének s ezért maga is szívvel lélekkel az Elektra pártjára áll. A Mester azonban a darab végén megtoldja ezt még ama kétségének kifejezésével, hogy a gyilkos nagybátyján győzedelmeskedő, de oly súlyosan terhelt családból származó Orestes fogja-e »magát forgatni tudni« az elnyert fejedelemségben és nem fogja-e magát »mint teb atiafiait« elveszíteni. Ha szem előtt tartjuk Bornemisza későbbi ismételt bátor kifakadását az uralkodó Habsburg- király ellen, hogy Rudolphus császár asztalánál 1577-ben szolgálknak öltözött ördögökkel tálaltat fel és örül Báthory Istvántól Danczkánál elszenvedett vereségének, akkor talán tovább is mehetünk Klaniczay Tibor elemzésének eredményein⁷⁶ s egyenest kékzást találhatunk arra, hogy a Habsburg-háztól nem sok várniálója van a magyarságnak!

A cselekménynek időben és térben, valamint lélektani tekintetben történő valószerűsítése mellett, valamint azon képessége mellett, hogy korhoz, magyar élethez, politikai helyzethez tudja idomítani mondanivalóját, Bornemisza drámájának harmadik alapvető jellemvonása: a tanító, erkölcsi és vallási célzat erős kihangsúlyozása. Utószavában aláhúzza hogy a tragédiák előadása a görögöknél is nevelő célzatot szolgált, annál inkább kell ily feladatot szem előtt tartania a keresztény írónak. Hogy isten büntetése, ha nagy későn is, de eléri a bűnöst: ezt példázza Klitemnestra története, s a szóló személyek ily értelemben emlegetik istent. Klitemnestra imája és maró gúnnyal megírt bizakodása annak olcsó sikerében pedig először egyenest a Balassi Menyhárt árulatlásának és az Ördögi Kísérteteknek egykorú feudális fertőjére enged egy oldalpillantást.⁷⁷

⁷² Előszó.

⁷³ *Prot. Szl.* 1939. 32. 1.

⁷⁴ *Nyugat* 1930. II. 809-822. II. és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1952.

⁷⁵ Latin utószó, Ferenczi Z. fordítása.

⁷⁶ Klaniczay, *A régi magyar irodalom* I. rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1952. 285. 1. — P. IV. 801/b, 870/b., Schulek 109-111. II.

⁷⁷ Act. III. sc. I. Aegistus, mikor azt hiszik, megszabadult Orestestől, felteszi magában, akárcsak a Postillák nemes-fejedelmei, hogy (V. 1.) »Országot épít, várat rakattat, sok kenczet takartat«. A pogány Mester gáncsa is mintha csak onnan volna (V. 6.) a »nagy sok gonoszságok, fősvénységek, bujaságok, tobzódások ellen.« — Ma is megoszlanak a vélemények arról, joggal tulajdonítható-e Bornemisza Péternek a *Balassa Manyhárt árulatlásá*-nak szerzősége. L.

Ez az erkölcsi és részben vallásos áthangolás azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy itt humanista munkával van dolgunk. Az isten emlegetése benne ismételtlen vegyül össze a »humanitas« értelmében vett »emberség« eszményképül állításával. A Mester dicséri Orestes »szep termetet, io vitesseget, tökéletes emberseget«, s nem marad el a játékból a humanisták Fortunája sem, mely »nem mind eltig egi állapotban marad.«⁷⁸ Az erkölcsi szándékkal pedig egy másik cél kapcsolódik össze. Az, hogy a görög nyelvben tudatlan honfitársai lelkét feltűzelje, megizlettetvén velük a tragédiák hasznát; valamint az, hogy a még első gyermekkorát élő magyar irodalmi nyelvet a fordítás nehézségein kipróbálja, mire Sophokles és Euripides Ciceronál, »a római ékesszólás és bölcsesség fejedelménél« is alkalmasabb, de amit épp Cicero szellemében kicsiszolt magyar nyelvvel kísérelt meg.⁷⁹

A református és humanista törekvések összeegyeztetésében az utóbbi elemek vannak túlsúlyban. De mögöttük nemcsak Sophokles görög szövegének ismerete, hanem rajta túlmenő antik műveltség rejlik már. A darab végén az eredeti szövegtől függetlenül kerül szóba az Atridák családjának Tantalustól Pelepson, Tyestesén keresztül Agamemnonig terjedő sötét multja és az Utószóban Ovidius szavaival is megszólaltatja Aegistust. Hogy Bornemisza az eredeti görög szöveg alapján dolgozott, azt Waldapfel Imre annak megmutatásával is bizonyítja, hogy a magyar szöveg egyes részei a görög tragédia jambusainak zenéjét őrizték meg. »Gondolni lehetne arra is — mondja — hogy Bornemisza formailag és tartalmilag egyaránt hű fordítással is megpróbálkozott, és a kiemelt akkordok ennek a próbálkozásnak önkéntelen maradvékai, vagy arra, hogy egyszerűen a fülében csengő görög szöveg kényszerítette nyelvére akaratlanul a jambikus lüktetést«, ami főleg a mondatvégekben és kiemelkedő szövegekben válik érezhetővé. Waldapfel hívta fel arra is a figyelmet, hogy a mondatvégző klauzulában Bornemisza Cicero ékesszólásának hatása alatt is áll, s hogy így az utószóban általa említett stílusprogram nem maradt hiú törekvés.⁸⁰

III. Bibliai elbeszélések

Harcos protestáns színvallása miatt kellett Bécsset elhagynia. Talán Nádasdy Tamás nádor is — aki pedig aféle nyomdász-prédikátor-irodalmárt remélt belőle magának nevelni, amilyen Sylvester János volt korábban birtokán — ezért ejti el. Hazatérte, és rövid magyaróvári, majd kassai tartózkodása után Bornemisza Debrecenbe is elkísérte Hosszár Gált nyomdájával. Onnan juthatott el újra Husztra, ahhoz a prédikátor ismerősehez, aki talán külföldre segítette volt. Ők ketten lehettek rá döntő befolyással abban, hogy végleg a lelkési pályát választotta élethivatásul. Bécsben és további külföldi tartózkodása alatt szerzett műveltsége hírének köszönhetően azután, hogy 1564-ben az udvartól a Nádasdynál függetlenebb Balassi János hívta meg zólyomi várába prédikátorául és Bálint fiának nevelőjéül.

Schulektől eltérően az 1560-64 közti időre tesszük Bornemisza első két bibliai törtériját, melyekkel visszatér ifjúkori kedvteléséhez, a költészethez. Ha a tárgy felfogása és

Horváth J., id. mű 411 kk. II. és Kardos Tibor új feltevését Heltai Gáspár szerzőségére vonatkozóan: *Kodály-émlékkönyv*, Bp. 1953. 167. l. — Nem értékesítette ily vonatkozásban eddig a kutatás azt a tényt, hogy Bornemisza, mikor már Menyhárt fiának, Balassi Istvánnak bőkezű pártfogását élvezte, visszaemlékezvén a Folio Postilláknak hozzá intézett ajánlásban az apjánál töltött időre, igazságot szolgáltat *katonai* erényeinek: »Hogy Swendi Lazarral, a Felseges Maximilianus Czaszar országos hadanac fő Capitanyaual, midőn együtt hadakoznec: Ackor en magamis beszeltem mind kettőuel Vnguart . . . Ez hazaiab Nemet országba meg tertebenis, mind aztala fölött, es mind egyeb időkbe soc fő helyeken nagy becsülett emlegette az ő benne latot hadakozo ioszagokat . . . kiröl olly diczökedesselis szolt, hogy sohol elethebe massat hadakozasba nem latta. Azonkeppen egyeb fő nepekis kic egy hadba vele voltac, czudaltattyac tebolgyas nekül valo elmeiet, es batorsagos szuuet, mind a Had viselesben, mind annac rendeleseben, mind az hartzolasban. *Es meg az törtint változasokbanis*, kiröl amelkodassal beszellic, hogy noha soc czatakon es derec hadakban volt, de soha meg nem gyözetet, mikor ő volt fő, hanem ő gyözet meg mast mindenszer. Kiröl a Nagysa: Forgats Simonnac Magyar országi fő Capitannac is lattam irasat (kijs vele forgot egy hadba) Mellybe emlekezic, *Hogy ha Deaki tudomanis* mellette lett volna, es elne, ez mostani vilagnac Czillaga volna.« Azt hiányolja, hogy nem volt a római történet példái nevelkedett tudós hadvezér, s csak vigyázatosan céloz pálfordulásaira.

⁷⁸ Act. II. sc. I, IV. 2.

⁷⁹ L. Waldapfel Imre, *Bornemisza Péter nyelvművészete*. Nyugat, 1931, I. 124-126.
II. — Zolnai Béla, *Magyar Nyelv*, 1926. — Elektra utószava.

⁸⁰ Waldapfel Imre id. cikk.

megfogalmazása szempontjából vizsgáljuk őket, a kettő közül régebbinek »Az teremtsérről« szóló verszetet kell tartanunk. Nem egyéb ez, mint száraz, adatszerű kivonata Mózes I. könyvének és a II. elejének. Dísztelen ridegségére azonban az akrosztichon latin mondásában leljük meg a magyarázatot: »Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini Nostri Jesu Christi«. Egészen úgy hangzanak e szavak, mintha a friss-sütetű prédikátor őket új jelmondatul akarná választani és vele tudatosan meg akarná tagadni a humanizmusnak ama régi, világi irányát, melyet az Elektrában követett s melynek célja a földi dicsőség megszerzése volt, bármennyire igyekezett is erkölcsi értelmet kisajtolni az antik témából.⁸¹

A másik e korba tartozó bibliai történet, a »Cantio Szent János látásáról«,⁸² szintén bibliai szövegnek, az Apokalipszis XXI. és XXII. fejezeteinek kivonatolásán alapszik, de forrását már sokkal szabadabban kezeli és egyéni betoldásokat enged meg magának. Ilyenek az üdvözültek boldogságának (49-51. ss.) és az elkárhozottak fájdalomának (58-65, 70-75 ss.) ecsetelése, valamint a költemény prédikáló buzdítással való befejezése. Régi orvosi érdeklődésének nyomát kell látnunk abban, hogy a csodás túlvilági város bibliai folyópartjain növő fák levelei, melyek ott — nyilván dogmatikus értelemmel — »a pogányok gyógyítására« valók, Bornemisznál »igen hasznosak az betegeseknek« (45 s.) De ebben a versben, melyet Schulek a Síralmas énekkel egy időben, külföldi tanulmányútját megelőző korból keltez, merül fel először két olyan motívum, mi később mind szélesebb hangszereléssel fog harsogni egész életművében. Az egyik a német és olasz peregrinációk alatt leszűrődött ördög-vétek azonosítás: »Az ördög köztünk mind éjjel-nappal erősen forgódik«, halljuk itten (97. s.). A másik, mely az Elektrában csak közvetve nyilvánulhatott meg, nyílt társadalmi bírálat a feudális uralkodó osztállyal szemben. Meghiszem azt — mondja (89-90. ss.) — hogy az urak szívesen bemennének az üdvösség gyönyörű túlvilági városába,

De mint az lopok az draga hűttül igen tauul vadnak
Olliakrul szolok, kek eyel nappal ördögnek szolgálnak.

S ehhez fűződik Krisztusnak már egészen Bornemisza környezetéhez és híveihez szabott demokratikus kijelentése

Én országotam minden embernek egyarant szerzettem
Akar racz legien, akar Tot legien, akar czigan legien

(79-80. ss.)

Mint a záróversszak bizonyítja, versét valóban ukrán-román vegyes lakosságú vidéken, a máramarosi Huszt várában szerezte. Munkácskája hely és év nélkül, de valószínűleg Debrecenben jelent meg nyomtatásban.⁸³ Az akrosztichon az utolsó strófában szereplő Bornemisza nevet humanista alakjában ismétli meg: PEFRUS ABSTEMIUS, ami figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy az előző költemény jelmondatában foglaltatott szakítás a humanizmussal inkább formális, semmint lényegbe vágó.

A zólyomi prédikátorság első éveiben Bornemisznának három újabb verse születik. Kettő bibliai elbeszélés. »Az itéletről« és »Isten városáról, az menyországról«, a harmadik vallásos mezbe öltöztetett igen szép »Énekecske gyermekek renetésére«⁸⁴. Világi bölcsődal Balassi Jánosné Sulok Anna részére, kinek nevét az akrosztichonba foglalta. Közvetlenül tehát élményhez, gazdája családjában egy gyermek születéséhez kapcsolódik, de az egykori friss búcsúdaltól az a távolság választja el, ami a megkomolyodott prédikátort választotta el a régi gondtalan vándorlegénykétől.

A két újabb bibliai história az előző kettővel szemben igen tanulságos fejlődésről tesz bizonyosságot. Hosszabb költeményekről van már szó. Az első 808, a második 330 sorból áll. Az augusztinusi csengésű »Isten városá«-ban, az utolsó strófa vallomása szerint, 1567-ben, Zólyom várában, a »Szent János látomása«-t dolgozta fel újból. Kíndulási pontjuk is azonos: Mindenki csak marhájának, földi házának romlásán jajgat, de a mennyországnak édes lakásán keveset törődik. De itt már egy természeti képpel hozzá meri tenni: »Arnyék ez világ, hamar elmulik, miképpen az virág.« Ami amott a bibliai kifejezés megtartásával 12.000 futamnyi távolság volt, itt konkrétabb szavakkal 200 mérfölddű lesz. Ennyi a csodás várost körülvevő négyesögbe futó fal minden oldala. Azután az apokalipszis leírása 12-12 különböző drága-

⁸¹ Régi Magyar Költők Tára VII. köt. 214. l.

⁸² U. o. 208. l.

⁸³ U. o. VII. 404. l.

⁸⁴ U. o. 222, 229, 212. ll.

kőből faragott oszlopból álló reneszánsz loggiával *bővíül* (49-63. ss.) Ezek az oszlopok 20-20 mérföldön valának »változva«, ami nem vág egybe azzal, hogy az egész távolság, melyen el vannak helyezve, nem 240, hanem csak 200 mérföldet számlál. »Nagy mesterséggel, *virágos-képpen* vadnak kifaragva«, azaz virágdíszítésű reneszánsz oszlopok. A Jelenésben a fal 12 kapuja »tizenkét gyöngy; » minden egyes kapu egy-egy gyöngyből vala; és a város utcája tiszta arany« (XXI. 21.). Bornemisznál kapuk és városkövezet reneszánsz csillogást, de egyben népmesei zománcot is nyernek:

Tizenkét kapu mind környös körül drága kőből vagyon,
Mindenik kapu külömb drága kő, külömb színe vagyon

(71-72 ss.)

A piac kövezete pedig egyenest velencei mozaik:

Tiszta aranyból város piacza mindenik utcája,
De *rakásának* és szép módjának csuda az *czifrája*

(81-82 ss.)

A parti fák levele azonban itt is »betegösöknek hasznos«. A költemény azután Pál apostol látomásával folytatódik (Korintusiakhoz írt levél 2-4. vers), melyhez egészen egyéni megjegyzést fűz (121-132 ss.). A továbbiakban az Apokalipszis (XXII. 15.) csak »ebek«-ről emlékezik meg, akik ki maradnak zárva a csodás városból. Bornemisza egész kis aesopusi állatmesét kerekít e célzából. Benne az ebekhez disznók, medve, oroszlán, farkas, agg róka társulnak, »de az csávában megyen az agg ravasz!« (169-177 ss.). Azt sem tudja megállni Bornemisza, hogy az üdvösség városával ne helyezze szembe a poklot, királyával, Lucifferrel, akinek »testében az egész világ nagyobb részében lakik«. Megjelenik a német Narrenschifflein képe is: »Zurzavar köztünk... község, nemesség, prédikátorok vadnak mind az hajón« (223-228. ss.).

A költeményt bezáró, mintegy harminchárom soros versszakban, azután a már gyakorlott prédikátor szólal meg és vonja le az elmondottakból az időszerű tanulságot. Ez ismét igen haladó társadalmi tartalommal telik meg. Jó királyokat, jámbor urakat, vités hadnagyokat, eszes szolgákat, jámbor jobbágyokat kíván országának (283-285 ss.); a »sok dulóknak, sok lopóknak« pedig kíván ételt, italt és munkát, hogy betöltsék gyomrukat és jó útra térjenek:

Löld uram kedvét az sok dulóknak, ennyi sok lopóknak,
Tölts bé gyomrokat, adj ételt italt, *adj munkát azoknak*,
Téríts meg immár, esmerhessenek ők téged atyoknak

(289-291 ss.)

Kell-e ennél több bizonyosság arra, hogy reneszánsz művészi érzék, humanista állatmese, népmesei fantázia, orvosi érdeklődés, a munkátlan »kőborlás«-ból származó bűnököt ostromozó társadalomkritika, egyszóval a világi gondolkodás behatol a vallásos tárgy minden kis részén-ürügyén?

Ez a benyomás megerősödik bennünk, ha figyelmesen végigolvassuk az »Itéletről« szóló harmadik, e korba tartozó költeményt. Benne már figyelemre méltó, önálló művészi kompozícióval van dolgunk. A négy versszaknyi bevezetés után Máté XIII. fejezete alapján a búzavetés példáját mondja el, melybe a gazda ellensége, akit — teszi hozzá nagyobb nyomaték kedvéért Bornemisza — »a házából kiűzött vala«, konkolyt szórt. A gazda hagyja nőni a konkollyal vegyes búzát, hogy majd az aratáskor válassza el a jót a rossztól. — A második részben Ádám és Éva teremtésére tér át, amivel isten elvetette az emberiség bűzáját. Az ördög konkolyt hintett ugyan közéje, s mindkettő növekszik, de az utolsó ítélet aratásán szét fognak választatni. — A harmadik rész a végítéletet ábrázolja. — Három versszakos könyörgés fejezi be az ügyes, művészi szerkesztű költeményt, mely saját, »Az teremtésről« írott versének »nótája«-ra van írva, de amezénál sokkal fejlettebb ritmusérzékkel. Művészi virtuozításra való törevről tanuskodik a 200 stófát kezdő betűből formált, szokatlanul hosszú akrosztichon is, melyre Bornemisza 1582-i Énekeskönyvében, ahol a külön már megjelent *János-látomás* és a teljesen világi *Siralmas énnék*... búcsúdál kivételével valamennyi költeményét lenyomtatta,⁸⁶ külön is felhívja a figyelmet: Cuius initia literae sunt...⁸⁶

Az a legjellemzőbb ebben a költeményben, hogy egészen reális életlátást visz bele a bibliai elbeszélésebe. Már rámutattunk arra, hogy az okot is meg akarta jelölni, miért gyűlölte a kon-

⁸⁵ L. Dézsi L. jegyzeteit, *Régi Magyar Költők Tára VII.. köt.*

⁸⁶ U. o. 405. l.

kolyt hintő ellenség a gazdát (»a házából kit kiűzött vala«). De azt sem tudja emberi igazság-
érzése elviselni, hogy a gaztett büntetlenül maradjon. Ezért kiegészíti a parabolát :

Ellenségit az ur megfogatá,
Konkoly hintőt tűzbe hagyittatá,
Az nagy tűznek közepiben hagyittatá,
A sok gatz is mind reá hányatá.(57-60. ss.)

Az előző költemény »hamar elmuló virág«-hasonlatának és a János-látomás gyógyító
faleveleinek is akad utóda. Az első emberpár »eredendő bűne«, olyan nyomot hagyott a világ-
ban, mondja,

Mint a sebet hogy tővel bévarrják,
Reá kötött irral meggyógyítják,
De az helyét mégis látni hagyják,
Erőttségét rajta ott marasztják. (145-149 ss.)

Halálunk után a dög-tetem leírásának realizmusa nem új ugyan, de új a hozzá fűzött
egyéni életkép :

Ilyen képük bizony ők is voltak,
Mint mi vagyunk, ők is ettek, ittak,
Nyájaskodtak, tréfáltak, vígadtak,
Leszünk mink is, mint ők, majd halottak. (196-200 ss.)

Általában már az Elektrában megfigyeltük Bornemisza nagy kedvét arra, hogy régi
mesébe aktuális tartalmat és értelmet öntsön. A vallásos ábrázolás terén ez nem volt szokatlan
eljárás. Tudjuk, hogy gyakorolta már, talán olasz flagelláns eredetű, Mária-síralmunk, mikor
egy anya emberien felfogott panaszát visszhangozta. Gyakorolták a reneszánsz festői, mikor
korukbeli viseletbe és környezetbe helyezték egyházi hőseiket. Gyakorolták azok a népi olasz
drámai jelenetek, a *laudá*-k, melyek gyakran egyházellenes éllel a legegyszerűbb emberi érzések
megjelenítésére redukálják a bibliai történetet : az anya keservére a kinszenvedést, Mária és
fia örömteli viszontlátására és a fiúi szeretet megnyilatkozására, az emberi szeretetnek még
a kárhozottakon is segíteni akarására az utolsó ítéletet. Valami hasonlót tapasztalunk Bor-
nemisza e költeményében, s a bibliai elbeszélés ily humanizálása, mint majd meglátjuk,
jellemző lesz prédikációinak első kötetekre is.

Az utolsó ítéletkor íme, az anya térdre esik, de fia felemeli, mondván :

Virágzó méhedben viselél,
Ez világra engemet te szülél,
Az te áldot tejeddel éltetél,
Emberkorra engem felneveltél.

Idvözlöm én jó anyám lelkedet,
Idvözlöm én testedet, méhedet,
Megbódogult te emberségedet... (413-419 ss.)

A kárhozottak pedig a szentek segítségéhez folyamodnak :

Kérünk mostan, hogy könyörögjetek,
Uristenhöz kit ti megnyerhettek,
Hogy minket is vigyen ti közzétek. (645-656 ss.)

Katona Lajos úgy gondolta, hogy Bornemisza e költeményében valószínűleg katolikus
forrás után dolgozott. A végítéletet megelőző világromlás leírásában valóban Cclanói Tamás
Dies Irae-je ismerhető fel, Máriának idézett szerepeltetése pedig legalább is ingadozó dogma-
tikus állásfoglalásra vall.⁸⁷ Eszünkbe jut Bornemisza egy a korai protestantizmus fel-
fogására igen jellemző későbbi nyilatkozata : »Sokan vadnak, akik protestánsokká lettek, de
a katolikus szokásokat nem tudják elhagyni.« Ez nem is baj, »ha a derec dolgokban nem
tevelyegnek.«⁸⁹

⁸⁷ *Az elbeszélő költészet a XVI. században. II.* (Litografált egyetemi jegyzet, 1909-10°
II. f. é.) 78-108. II. — A Mária-síralom flagelláns vonatkozásairól l. Kardos T., *Középkori
kultúra, középkori költészet* (Bp. 1942) 142. I.

⁸⁸ P. II. 335/b.

Katona Lajos hívta fel arra is a figyelmet, hogy a hét főbűnt képviselő hét ördög bibliai neve mellett Bornemisza még hármat szerepeltet: az istentagadók vezérét, *Baryth*-ot (görög βαρύς -nehéz), a kételkedőkét, *Ebron*-t (az ótestamentumi Ebron-hegyről) és az eretnekeket, *Error*t. Hozzá kell tennünk, hogy a három közül kettő humanista eredetre vall, és azt is, hogy a 10 zászlóalj ördögnek a másik oldalon 10 sereg »szent« felel meg, de úgy, hogy az egyik félen Lucifer zászlóaljvezető egyben kiemelkedik a többi kilenc fölé, a másik félen a 10-es mellett pedig szintén azonnal jelentkezik a 9-es szám:

Legottan a kilenc zászló alja
Elosztatik a kilencz kasokban. (773-74 11.)

Az egyházi felfogásban hagyományos hét főbűn és neki megfelelő hét erény helyett a 9-es és 10-es (azaz egyes) számokkal való játék olyan jelenségek, amelyeknek számszimboli-kájára tudvalegőleg egy Dante alapította a *Divina Commedia* egész felépítését.

Katolikus és protestáns elemek, humanista és világi felfogás egyesülnek tehát »Az itéletről« szülő költeményben, mely a valóságban már nem elbeszélő mű, hanem jól megszerkesztett verses prédikáció. Vele vagy vele egyidőben találja meg Bornemisza azt az irodalmi műfajt, melyben legfesztelenebbül juthat kifejezésre mondanivalója, s melyhez ezentúl élete végéig hú marad, még akkor is, mikor már rajta túlfejlődött a kifejezendő tartalom: az olvasásra szánt prózai posztilla műfaját.

IV. Világi elemek prédikációiban

Felvetődik a kérdés, nem az ötkötetes prédikációgyűjtemény idején történt-e humanista elkülteben valami változás?

Tudjuk, hogy már 1569-ben Pozsonyból írt levelében 300 árkusra terjedő prédikációinak kiadására kér anyagi támogatást Nagyszombat város tanácsától,⁸⁹ az első könyv megjelenésekor pedig már a tervezett kötetszámba is céloz: »Meg negy ennyi mint e könyv vagyon ide hatra.«⁹⁰ Ez az anyag természetesen alakult, bővült addig, míg hat évvel később, 1579-ben az utolsó, V. kötet is megjelent. Már az első kötetben is van arra célzás (LII. 1.), hogy a második prédikáció végső alakját 1571-ben, 429 esztendővel a 2000-re jósolt világ vége előtt nyerte. Így e kötetek nem egystílusúak, hanem — s ennek fel nem ismerése, véleményünk szerint, Bornemisza-kritikánk legnagyobb hiányossága — változásról, bizonyos irányba való fejlődésről tanúskodnak.

Az első két kötet prédikációi valóban a szószékről való elmondás jegyeit viselik magukon, terjedeleme és hang dolgában egyaránt. A biblián kívül más szövegre — klasszikusokra vagy egyházatyákra — alig hivatkozik. Világi dolgok és az ember iránt való változatlan központi érdeklődését csupán azzal árulja el, hogy a bibliai eseményeket, mint már utolsó elbeszélő költeményében megfigyeltük, a hallgatók élmény- és érzelemkörébe igyekszik vonni. Azt, például hogy az elveszett gyermek-Jézust szülei harmadnap találják meg a jeruzsálemi templom írásmagyarázói között, így akarja átéléshez juttatni: »Melly nagy öröm volt ez, eszkebe vehetic azok, kic harmadnapig egyetlen egy gyermekeket el veltic, es vagy azt gondoljac, hogy megöltec, vagy hogy Pogansag el vittc. Es azonba törtenic haza iüni: Es latuan nagy örömbc lesznc miatta. Ezecc mondcc meg mondhatnac minemü örömc legyen az ö fioknac meg talalasa, kic mind keserüsegcc, mind örömet meg kostoltacc.«⁹¹ Az aktualizálás e módját megtartja későbbi kötetekben is. Krisztus feltámasztja az özvegyasszony fiát, s hogy mit jelentett ez az anyának, így magyarázza: »Az asszonyállatnac kedig minden bizodalma, kedue, remensege, öröme, es minden gyönyörüsege czak ez kettöbenc, feriebc es gyermekebc vagyon, kiket midön el velt, ottan minden io keduetül meg foztatic, es czak azon röttegesre es keserüsegre szál, kinec minemü nehesege-lyegen czak az tucya, a ki meg kostolta. Miert hogy kedig az féry, az aszonyi állatnac feie, mihent a meghal, mindgyart oly nagy nehesegec iut, mint ha feiet veltötte volna el. Jollehet az kinec gyermeki maradnac megis azockal könyyiti es vigasztalja magat, de a kinec egyetlen fia vagyon, az is meg hal, ki mondhattya minemü röttenetes es iszonyu faidalmai legyenec annac szivibe«. Vagy ime, hogyan igyekszik a pokol kínjait egyéni tapasztalatából vett példával érzékeltetni: »En ez taiba, mikor ezt irtam, kinlodom vala nagy hewseggel, az hideg leles vtan. Kit sem vizzel, sem egyebel meg nem olt-

⁸⁹ *Történeti Tár* 1878. 384. 1. — Schulek 364-365. 11.

⁹⁰ 1573. P. I. 460. 1.

⁹¹ P. II. 10.

hattam, csak az is nagy nyavalyanac tetczet. De mas iszonyunac kell lenni az pokol hew-segenec.«

Garmadával lehetne ilyen példákat idézni, de csak egyet iktatunk még ide, élete végének egykötetes prédikációgyűjteményéből, a Folio Posztillákából: Jézus születik »Bethlehembe, mas ember barmos Istaloiba, szegeny, nyalyas Leanzotul, szolgac, szolgaloc nekül, meleg viz, lagy ruha nekül.«⁹²

Míg azonban az első kötetekben az élet ábrázolása egyedül ezen a résen tör be az egyházi gondolkodás és érzés világába, addig a következőkben ennek módozatai megsokasodnak. Mondanivalója mindinkább gazdagodik, mégpedig nem a dogmatikus vallási, hanem a maga tapasztalatából és mindinkább szabadon szóhoz jutó műveltsége teljességéből fakadó fejtegetések irányában. Mind gyakoribbakká lesznek a »hallottam« és »láttam« bevezetéssel induló elbeszélések, melyek az élet ezernyi megnyilvánulásai iránt való érdeklődésről tanúskodnak és sokszor elfelejtetik magát a tárgyat, melyet megvilágítani volnának hivatva. Krisztus gyermekkoráról szólva, kitér a gyermeknevelés kérdésére; a szegény asszony fiának fel-támasztása kapcsán beszél arról, miért kell tisztességesen eltemetni a halottakat és hogyan kell siratnunk; ha Krisztus lecsendesíti a tengert, rögtön átkapcsol a hívek háborúságának és a sok világi háború tárgyalására.⁹³ A veszekedős Beiczi Ambrus prókátor, a gyomorhajóssá vált inyenc; a vesekőben, bélpangásban szenvedő ember; a nyomorúságra jutott nagy-asszony; a törökök által megkínzott férfi esetei zsúfolódnak egymásra, igen laza összefüggés-ben az érzékek megzabolázásáról szóló serkentésben.⁹⁴

A kezdetben elmondásra is szánt beszéd mindinkább könyvbeszéddé változik, de azután ennek keretei is szétfeszülnek. A világi kísértés tudvalevőleg a IV. kötet ama fejezetei-ben éri el tetőfokát, melyeket azután Ördögi Kísértetek címen külön választott Posztilláitól és amelyeket nem is mer többé prédikációknak nevezni: »Igen czudalatos dolgokrol kezdec szolni, nem mint Predikatio gyanant, hanem az olvasoknac.« S később, mikor tudatára ébred, hogy a vallásos tartalomtól ugyancsak eltávolodott, arra biztat, hogy történeteit »csak mulat-sagert is olvasnák meg, az ő idejében majd sok hasznát veszik«⁹⁵. Olykor, amit világi szem-szögből mondott, vallásos frazeológiával ismétli, mintha megbánta volna előbbi eljárását: »Mentül előszer mulatsag örueuel (!) erczünk egy nihany dolgokat külömb külömb fő fő népekről, mind firfiakrol, mind asszonyokrol: Hogy ezev vtan iob keduel meg oluashassuc az derec es fő tanusaginkat, es ahozis nagyob edesegic legyenec.«⁹⁶ Maga az előljáró szó való-ságos kis pszichológiai tanulmány, általa talált terminus technikusokkal és a kísértés fajtáiról szóló igen pontos emberi megfigyelésekkel.⁹⁷

Vérmérsékletének egyik elfojtott tulajdonsága, a lángoló érzékiség tör benne felszínre. Ugyanaz az érzékiség, ami vele egy időben a Boccaccio humanista átdolgozójától, Beroaldustól vagy Aeneas Sylvius Piccolominitól, a későbbi II. Pius pápától fordított Széphistoriák-ban, Enyedi György Gisquardus és Gismundájában (1574), a Pataki Névtelen »Eurialus és Lucretiá«-jában (1577) szabadul fel először irodalmunkban minden vallási korlátból.

Szuperintendensi minőségében lefolytatott feyelmi vizsgálatok⁹⁸ és bizalmas lelki-pásztori magánbeszélgetések alatt másokon, és szenvedélyes önkritika útján magán végzett, olykor igen finom pszichológiai megfigyelések váltják egymást, egy Lorenzo Valla *De Voluptate*-jába vagy Beccadelli *Hermaphroditus*-ába illő részletekkel. Érdeklík a különböző sorsok, az élet és emberi lélek megnyilatkozásuk minden változatában, és amikor egészen őszintén beszél, megvallja: »Mind ez soc historiaknac irasi kedig arra valoc es az en soc beszédim arra mennec: Az emberi természet mi czoda ő magatul kivaltkeppen ha elhagyatic Istentül Es ha az ördög nec kezere eresztetic.«⁹⁹

Mi ez, ha nem humanista szándék a legjavából? A maga módján még azt a Balassinál és Enyedinél kevésbé meglepő messzansz elvet is visszahangozza, hogy Amor ellen nem lehet tusakodni. Elfogadja a bujasággal vádolt prédikátor védekezését, hogy »akarattya ellenis meg bolondul es meg szelesedic niha, es azokor nem tud houa lennic.«¹⁰⁰ Tudja, hogy

⁹² P. IV. 332/b, III. C. iij. 2; F. P. XXXIII; Magdolna Krisztus sirjánál P. III. ff iij; további példák P. I. CXLIX, III. p. iij, IV. 182.

⁹³ F. P. LXXXVI, CCCCLXII/b-LXVI/b, CVI.

⁹⁴ P. IV. 767-770.

⁹⁵ P. IV. 627, 665.

⁹⁶ P. IV. 528.

⁹⁷ P. IV. 647/b. 659/b.

⁹⁸ P. IV. 732-738/b. latin szöveg és célzás arra, hogy ilyeneket bőven találhatnak, P. IV. 747.

⁹⁹ P. IV. 919.

¹⁰⁰ P. IV. 738/b.,

a kísértés ellen való sikeres harc nem műveltség dolga : »az soc iras, oluhasas, az elő keszitet soc szep szoc falra ragasztot szep Sentenciac . . . soc könyvec semmit vagy igen kitsint használnac.«¹⁰¹

»Midön valaki vetekbe esic — mondja — ne vadold ötet, hanem az ördögöt, aki azba eitette.«¹⁰² Másutt is többször hangsúlyozza, hogy az ember nem mindég ura akaratanak, hanem titokzatos erők martaaléka.

Kifürkészi »nagy fő emberek« titkait, még akkor is, ha azok úgy beszélnek róluk, mintha semmi közük nem lenne hozzájuk: »Kíról nekem ő magokis szoltac : Őc noha ravasz modra, mint ha mas mielte volna, de en eszembe vöttem bizonyos ielekéből, hogy ő dolgoc. Jay ki lator ez vilag.«¹⁰³ Rendkívül szeret beszélgetni s valóságos pszichológiai anyaggyűjtést végez társalgás közben. »Szoltam ieles embereckel, kik azt beszéltec hogy . . .«, »egy barátom sirva mondta . . .«, »itten közel vala egy nemes ember . . .« sztereotip módon visszatérő szólamai.¹⁰⁴ Török Bálint természetéről »az ő régi szolgálai«-t Sztárai Mihály jelleméről valami Gabriel Deac-ot kérdez ki, aki »azt beszélte . . .«¹⁰⁵

Telegdi Miklós az egyházi ember meg nem értésével, épp ez egyéni élettapasztalatból való merítés ellen kel ki : »Könnyű azoknac mind untalan könyveket írni es nyomtatni, a kik senkitül nem kerdenec, hanem tulajdon feiec utan iarnac, es az ő tezeseket es talalmányokat köuetic. Mert akar kies könnyen meg tudgya beszelleni szüenec gondolattyat es ki tudgya chachogni azt, a mi elmeiben forog.«¹⁰⁶ Noshát épp abban rejlik Bornemiszta haladó volta Telegdivel szemben, mi humanista nevelésének a gyümölcse, hogy tulajdon feje után jár, a maga találmányait s szívének gondolatját követi!

Az ösztönerők felfedezésével párhuzamosan, ami igazán reneszánsz érzületre vall, bizonyos erkölcsi relativizmus jelentkezik Bornemiszánál, mi isten-felfogásában is megnyilatkozik. »Soknac — mondja — masnac tetzic Christus, hogy nem mint ő volna, kiki mind valamint indult szivebe olynac ueli ötet, ha ki sir sironac veli, az mosolygó mosolygonac, az penz gyűjtő penz osztonac, az reszeges reszegesnac, az haborussag szenuedő haborgatonac, niha mesze valonac es idegenec tetzic ő« ; ilyen csalógaató elménk vagyon mindnyájunknak!¹⁰⁷ Sőt egy emberben is folytonosan változik az isten képe, »mert egessegünkben es io szerenczenkben es kazdagsagainkban különbnec tetzic ő, mint betegsegünkben, szegenysegünkben es nyaualyankba, niha kedvesbnec, niha kellemetlenebnec tetzic, maga ő magaba nincz semmi változatas, hanem a mi szívünkbe.«¹⁰⁸

Ilyen pszichológiai felismerések mellett, persze lehetetlenné válik a Melius Juhász Péteréhez hasonló szigorú dogmatikus állásfoglalás. A katolicizmussal való határvonalak elmosódottságára már felfigyeltünk. Telegdi Miklós pécsi püspök viszont így panaszkodik ellene »Felelet«-ében : »Annak sem mehettem végére, te mi légy. Úgy mint ki néhol a Luteranusockal tartol a Calvinistac ellen, néhol a Calvinistackal a Luteranusoc ellen.«¹⁰⁹ S nagyon vakmerő feltételezés volna azt következtetni, hogy a nagy »kisértések« éveiben, mikor a IV. kötetet rendező feltűnően hosszú ideig sajtó alá (1575-78), vérenek lobogásán kívül a vallási kétely sem maradt távol lelketől? »Vadnac — írja — kic lelkekben igy gyötrődnc, hogy houa inkab tanulya es olvassa az szent Irast : mind azt gondotattya vele az Satan, hogy csak költöttec azokat, az okos emberec azért semmit ne hidgyen azba.«¹¹⁰ Azt sem felejtí el kiemelni, hogy a reneszánsz »Romai Pal Paparol mongyac, hogy nem hitte embernecc lelket es az Christus euangeliumat fabulanac, az az czac gondolt beszednc tartotta.«¹¹¹

Az élet teljességének szeretete realiztikus szemmel meglátott jelenetek, életképek széles ecsetkezeléssel való ábrázolására ragadja. Megjelenik az igehirdetés figyelmetlen közönysége : »nemelyeket asitoua teszen az isten igeie, nemely elgondolkodic, nemely soc dolgot forgat eszében, ki lakast, tanzot, ki buiasagot, ki telhetetlenseget, ki villog imide amoda, es szemlel,

¹⁰¹ P. IV. 655.

¹⁰² P. IV. 818/b.

¹⁰³ P. IV. 884.

¹⁰⁴ P. IV. 911, 890, 891.

¹⁰⁵ P. IV. 910.

¹⁰⁶ Telegdi P. III., 1580 előszó.

¹⁰⁷ P. III. ff, ij, b.

¹⁰⁸ P. III. hh, iij.

¹⁰⁹ Telegdi, *Felelet*. Rupp-kiad. 134. l. A hovatarozása körül folyó vitát l. Schulek könyvének bibliografiai függelékében. — A Négy kis könyvecske III. részében, mely a prédikátoroknak szóló rendtartást tartalmaz, az urvacora kérdésében Ireneust (lib. 4, c. 34 adversus Valentinianus) is idézi.

¹¹⁰ P. IV. 712.

¹¹¹ P. IV. 636.

ki susog, czelczap es czaczog, ki meg gondoluan vagy el vnuan magat, fel vgrodic es ki megyen» Egy ledér táncokkal, bárgyú játékokkal fűszerezett nemesi dőzsölés részletes leírása, egyenest megkapó nyers realizmusával,¹¹³ a komoly okot nélkülöző haragról pedig nagy élethumorral rajzolt falusi életképet kapunk.¹¹⁴

Az élet megnyilatkozásainak kutatása nyilvánul meg a népbabonák iránt mutatott nagy érdeklődésében is, melyeknek első feljegyzőjévé, sőt gyűjtőjévé válik. Prédikációgyűjteménye az akkori magyar művelődéstörténetnek valóságos tárháza. Érdeklí minden: a törökök kínzási módszerei, a temetési szokások; a jó napottal, egészségvel, jó szerencsével, sőt »kába módra tód vitayte«-vel való köszönés; a hűsvéti ételek stb.¹¹⁵

Ide tartozik a természet szépségei iránt megmutatkozó nagy érzéke is, amire Balassi előtt nincs egyéb példánk, és amire Balassinak talán ép ő nyitotta fel először a szemét, mégpedig nemcsak klasszikus irodalmi olvasmányokon keresztül. Rendesen csak a nyár gyönyörű leírását szokták tőle idézni.¹¹⁶ De hány hasonlatában emlékeztet a »minden fele fac«-ra, »mikor ki fakadnac es meg bimbogna« s melyekből megtudjuk, hogy »közél vagon a nyár«.¹¹⁷ A kenyér és hal szaporításának csodája előtt Krisztus a népet »kaszált fűekre« ülteti;¹¹⁸ a magabizó ember a kísértés érkeztekor »le lippen, mint az Tyukfi az kanya előtt«.¹¹⁹

Minden alkalmat megragad a természet ábrázolására. Számon tartja, hogy először a cseresznye érik, azután a meggy, azután a tengeri barack, muskotály körte...¹²⁰ A jó pásztor bibliai példájának alkalmát megragadja rögtön, hogy a magyar pásztoréletet fesse: »... előszer az ő juhokat mind egy csoportba gyűjtic: az vtan előttec mendegél. Es szep legeltető helyre viszi: Holot eteti es hizlallya őket: De maga kedig vigyaz minden felöl reayoc: Előb előb, iob iob füre vezetí es io forrasra viszi: Sipolgatis előttec mig bekesegebe vadnac. Ha valahonnan reaioc tamadnanac, azoc eleybe futam, földözi és otalmazza mind bottyaural, kargyaual, komondoriual: Es 'ahon szükseg meg kesz meg is halni mellettec. Ho, hideg, hewseg es zapor essötülis menti őket: Betegsegekben, santasagokban, rihes voltokban szannya nyauualiasokat es szepen kötözgeti őket: ha valamellik kifutna az nyaioc közöl es pasztora ellen iarna, azt noha meg szuytya veszőiuel, de akaratyá szerent semmi tetemet meg nem rontya... telreis nagy sokat takar nekic, es nyugalmas akolt keszit nekic: Es mikor annac ideie, mindnyaiokat oda a kiszitöt akolba viszi, erős aytoual íol meg erősítuen őket, hogy ott senki ne arthasson nekik semmibe«.¹²¹ Nem az első magyar pásztoridill ez?

S itt van egy búzaszem megfigyelésen alapuló története is: »Az apro magoczkakat el vettyük az földbe, ki meg rohdad, meg cziczorazic, az vtan szepen meg bokrosul, hoszu inakat czuda bokrockal fel erezt, hogy könyebben alhasson (rostkötegek, melyék egyenesen tartják). Az feieket meg rakia körös környül buzackal, Ez meg öröltetic, kiből kenyér lesz, es a kenyér olly czuda természetü, hogy egész testünket meg erősíti, kiből ver terem bennünc, es az verből *spiritus vitalis* (B. kiemelése), eltető lelec lesz... Es bar minden fele hus, hal, sayt, fű szerszam, gyümölsit eleg volnais, de ha kenyered nincz, izetlenec es erőtleneac az többi, Sem elhetsz el egessegesen sokaig egyebbel ez nekül, a mint szoktac az oruosoc mondani, Omnia cum pane. si vis viuere sane: Mindent kenyerral egyel, ha egessegesen akarsz elni«.¹²²

Nemcsak a terminus technikussal és latin közmondással fűszerezett leíráson látszik meg, hogy Páduában orvostudományok iránt érdeklődött és később is szívesen kereste művelt orvosok társaságát. Egyhelyütt a szédülés és a beszámíthatatlan, önkívületi cselekvés különböző okairól értekezik: »... kinec haui betegség miat (hisztéria), kinec reszegseg miat, kinec buiasag miat annyira el szélesedic eszec, elmeieac, hogy magokba tisztá bolonda lennéneac, ha mas meg nem szolítana«¹²³ A torkosság fiziológiai következményeit így írja le: »Testecben elbetegesülnec, Tüddőteac, Maioc, Gyomroc meg vesz, bűdös szaiuc, vízkorsagosoc, meg daga-

¹¹² F. P. CXXX.

¹¹³ P. IV. 908/b, F. P. CLXXV.

¹¹⁴ F. P. CCCCXLIX.

¹¹⁵ A népbabonákról: F. P. DCLIV. P. IV. 786-87, V. 196/b, 197; III. D ij, iij stb. — Az említett művelődéstörténeti adatok P. I. XLVI/b; IV. 769, 328/b; III. mm. iij, F. P. CCLVII; P. III. ddd iij. l.

¹¹⁶ F. P. XI/b. — Szekfü, *M. tört.* III. 177. — Rupp Kornél, *Telegdi és Bornemisza*. Budapest, 1898. 96-97. ll.

¹¹⁷ P. I. XXXIX/b.

¹¹⁸ F. P. CCCCLXI/b.

¹¹⁹ F. P. CIII/b.

¹²⁰ P. III. cc iij, 4 és dd.

¹²¹ F. P. CCLXXXII.

¹²² F. P. CCCCLVIII/a, b.

¹²³ P. IV. 895/b.

dozottac, varasoc, poklosoc, colikasoc, kőszüenyesc, korsagosoc es soc egyéb fele faidalmasoc lesznecc.¹²⁴ Jóval megelőzve Pápai Páriz Ferencet, megmagyarázza, hogy téves hitbuzgóság isten akaratára hagyatkozni és nemcsak szabad, de kell orvosságot szedni betegségünkben, s — ha erre alkalom adódik — a dőghalál által sujtott vidékről biztonságosabb területre menekülni.¹²⁵ Magát pedig, mikor a bujaság legrútább eseteiről számol be, egyszer ahhoz az orvoshoz hasonlítja, ki »az бүdös betegec közt« forgolódik ; máskor ahhoz, aki »mérgec állatokat Pokot, Legyet, Darast, Bekat, Skorpiot es akar mely бүdös ganeyt es gonosz keserű füveket, hasznos, egésseges es kedűes oruossagra fordit soc töressel es főzessel«, ismét másszor ahhoz, aki neki megvallotta : »Engem az en oruos doctorsagom igen meg rőttenet sokszor, mert midőn czudalatos rőttenetes es iszonyu betegsegekre talaloc, enis rőttegec bele, hogy netalam Isten engemis az feleckel vér meg«.¹²⁶

A fiziológus örömeivel mondja el egy »értelmes es okos biró« történetét, aki, »midőn egybec nem méhetnenec végére, ki ölte volna meg az varosba az embert, es sokan gyűltec volna oda . . . , mindenkinec meg tapogatta az szüet es midőn az egyiknec felotte dobogna es verekednec az szüe, rea foga monduan : te ölted meg. Az noha merész legyen vala, De azert vgyan nem titkolhata. Es meg öltec erőtte«.¹²⁷

Ő is az emberek szívére teszi a kezét. Nem egyszer valóságos patológiai tanulmányocskát ír, fiziológiai és pszichológiai megfigyelések alapján szerelmi aberrációkról, lelki rendelleneségekről.¹²⁸ Ilyen eseteket gyűjtött már Németországban és Itáliában. Most Sempte és a környékbeli faluk, Szeredtől le Diószegig,¹²⁹ zólyomi, ungvári és huszti emlékek szolgáltatják az eseteket, melyeket itt is, mint gyakran külföldön tette, olykor évszámmal rögzít meg.

Ép mivel az Ördögi Kísértetek kötete van különösen tele a maga élettapasztalatával, megfigyeléseivel és legbensőbb énjével, nem volt hajlandó azt a gazdája, Salm Julius által protestáns lelkészekből rögtönzött inkvizíciós bíróság előtt megtagadni, és a paduai Spira Ferencként lelki békéjét feláldozni. Magában a könyv szövegében ismételtelen utalt arra, hogy — a többi kötetétől eltérően — itt csak az »értelmesek« számára ír, ¹³⁰ akiknek a kedvéért többször latinra is fordítja fejtegetését, hogy ne csak »paraszt es Grobian modra« beszéljen.¹³¹ Arra is int, hogy vigyázzanak, ne mindenki olvashassa a könyvet. — Telegdi attól tart, hogy az ifjak meg fogják belőle tanulni, »mint kellyen magok viselésével az artatlanoknac szüet fertelmessegre ingelleni es vonni«, mert »a mit ember kősszeg közre bochat, tudni valo dolog, hogy valogatás nélkül mindnec kezébe kerülhet«, s Máriássy Pálhoz intézett levelében maga Bornemisza is elismeri, hogy az »czac az feleknc való, kik annyira megismerték magokat, mint Dávid, Magdolna, Péter . . . noha ilyenek ritkák«.¹³²

Az Ördögi Kísérteteket nem szabad tehát úgy tekintenünk, mint a nagy Posztillagyűjteményből kirívó furcsa eltévelyedést, ahogyan a polgári irodalomtörténetírás azt tette, hanem úgy, mint Bornemisza belső ellentétekben és zavaros forrongásban gazdag reneszánsz egyéniségének leghívebb megnyilatkozását. Ezzel a könyvvel ő »magát is vigasztalta«.¹³³ Itt nem lehet Szkhárosi vagy Sztárai hazai mértékével mérni, hanem Vallára, Beccadellire, Pico della Mirandola-ra kell vele kapcsolatban gondolnunk. Régi irodalomtörténetírásunk nagy tévedése, hogy Bornemiszában mindég csak a református prédikátort akarta látni. Az Ördögi Kísérteteket szégyelte új kiadásban a kutatás számára hozzáférhetővé tenni s immár egyetlen fennmaradt példányának mintha alig volna köze irodalmi műveltségünkhöz. A nagyközönségnek pedig ma sincs kezében olyan Bornemisza-antológia, melyből igazi arculatát megismerhetné.

¹²⁴ P. V. 308/b.

¹²⁵ P. II. 142/b, V. 507-518/b.

¹²⁶ P. IV. 732/b, 456, 884/b.

¹²⁷ P. IV. 875. Fiziológiai irányban annyira megy gondolata, hogy azt állítja, Krisztus feltámadása után nem engedte magát Magdolna által megtapogatni, annak »testi vagyakodasa« miatt (P. III. gg.)

¹²⁸ P. IV. 895/b, 896/b-898/b ; egy zászlósúrnak és feleségének botránykrónikája Bécsben u. o. 899-900. II.

¹²⁹ P. IV. 913.

¹³⁰ P. IV. 925, 648, 837, 918. II.

¹³¹ P. IV. 829/b-837 ; 841-842. II.

¹³² Telegdi P. II. előszó. — Bornemisza levele közölve : Schulek 372. I.

¹³³ P. IV. 927/b.—Az Ördögi kísértetek éles társadalomkritikájára már Nemeskürty István felhívta a figyelmet It. 1951.

V. Társadalmi erkölctan

A Posztillák öt könyvében, majd Folio-kötetében mind szabadabban jut kifejezésre Bornemisza érdeklődése az élet minden megnyilvánulása iránt. Mintha csak saját mondásának bizonyosságát akarná adni a mindég jelen maradó egyházi és vallásos céllal szemben: »Az elme szabad állat, ötet sem lantzual, sem kötéllal meg nem kötözheted«. ¹³⁴

Az életnek az első kötetekben még lappangó, de az Ördögi Kísértetekben teljes kibontakozással való érvényesülése mindazonáltal nem az a jellemvonás, mely legmeggyőzőbben mutatja Bornemisza humanista nevelődésének továbbélését egész írói fejlődésében. A prédikációk írása és sajtó alá rendezése alatt ugyanis felfedezi, hogy a keresztény erkölcsről lehet világi szemszögből és világi érzésekkel is beszélni.

Ez a fordulat nagyjából a III. kötet három Lázár-beszédével kezdődik, ahol a gazdagság és szegénység problémája vetődik fel előtte. Bár erre az előző kötetekben is van egy-két elszórt példa, ¹³⁵ innen datálható Bornemisza ama következetesen alkalmazott módszere, hogy bűnöket és erényeket a maga feje szerint határoz meg s őket társadalmi vonatkozásban vizsgálja. Mi a gazdagság és szegénység? ¹³⁶ Mi a telhetetlenség? ¹³⁷ Micsoda a fősvénység? ¹³⁸ Mi a tékozlás? ¹³⁹ Mi a kevélység? ¹⁴⁰ Mi az alázatosság? ¹⁴¹ »Micsoda az szelid ember?« ¹⁴² vetődnek fel egymás után a kérdések. Az V. kötet 242-360 lapjain a következő témák sorakoznak egymás után: az irgalmasság, ne ítélj, ne kárhoztass, megbocsáss, adakozz; légy józan, igazságos, istenfélő és irgalmas, szelid, békességes, tüdő, könyörülő. A barátságról, hívségről, nyilvánvalóságról (őszinteségről), bűnségről, buzgóságról, haragról hallunk a továbbiakban. A bűnök felosztása pedig nem az egyházi, hanem a világi igazságszolgáltatás, sőt egyenest a római jog kategóriái szerint történik, melynek ismeretét valószínűleg Páduából hozta magával. Iniuria, culpa, casus, petulantia, nequitia: ¹⁴³ sorra meghatározását adja e fogalmaknak és példákat hoz fel illusztrálásukra. Azután az igazság ellenségeiről szól: leuitas, indulgentia, lentitas. ¹⁴⁴ Kifejti, hogy a bírónak ítéletében mindég három dolgot kell szem előtt tartania: a törvényt, a bűnöst és a *községet* (közösséget). Ha látja, hogy a bűnös fenytéssel megtérhet, ne ölje meg, »de nezzen az kössegreis, hogy ha latna, hogy az fele engedelemből az kösseg maganac gonosz peldat venne... vgy iob lenne az egyet büntetni, hogy nem mint sokakat bűnben eyteni«. ¹⁴⁵ E korában rendkívül haladó és felvilágosult vélekedést később még megtoldja: »A törvényre a bíró úgy nézzen, hogy ne veszedelmét kívánja az embernecc, hanem iobbulasat, őrizeset es oltalmat«. ¹⁴⁶ Lehet-e »engedelmesség«, azaz engedékenység a bíróban? Szabad-e a fejedelemnek, büntetést elengedve, megkegyelmeznie? A gyilkos mentheti-e magát azzal, hogy áldozata isten rendelkezéséből halt meg és ő csak szükséges eszköz volt? Hogyan viselkedjenek a bírák az uzsorának és házassági válásnak esetében? ¹⁴⁷ Ilyen fogas jogi kérdéseket fejteget.

Hovatovább e felfogással egész társadalmi erkölctant dolgoz ki, mely — főleg az V. kötetben és a Folio Posztillákban — épp úgy szétfeszíti a prédikáció-forma kereteit, ahogy általában az élet ábrázolása ezt az Ördögi Kísértetekben tette. De már a IV. kötetben is, mielőtt még félretenné a prédikációformát, már az alázatosságról és kevélységről szóló három prédikáció előtt szükségesnek tartja jelezni: »Ezeket nem predikacio gyanant irom, hanem olvaso tanuság gyanant, *mind az által predikacionac neuzezem*«. ¹⁴⁸

Ily világi szempontú társadalmi erkölctan előadásában hamarosan annak is tudatára ébredt, milyen nagy segítségére lehetnek az antik írók, kiket humanista tanulmányai alatt

¹³⁴ P. IV. 752.

¹³⁵ Telhetetlenség P. I. köt. LVIII. l.; tobzódók I. LX. l.

¹³⁶ P. III. E, iij 20. l.

¹³⁷ U. o. 264.

¹³⁸ U. o. 297.

¹³⁹ U. o. 259/b.

¹⁴⁰ U. o. 495.

¹⁴¹ U. o. 500/b.

¹⁴² P. V. 320/ b.

¹⁴³ U. o. 323/b. 324. A meghatározás is a három első fogalomnál fedi a Római jog meghatározását (l. Marton Géza, *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen 1943. — Paul Jörs, *Römisches Privatrecht*. Berlin, 1935.)

¹⁴⁴ U. o. 336/b.

¹⁴⁵ U. o. 419.

¹⁴⁶ F. P. DCLXXXII. — Schulek 269.

¹⁴⁷ F. P. DCLXXXII/b.-DCLXXXIII, DCXCIV; P. V. 412-424. II.

¹⁴⁸ P. IV. 525.

oly buzgón olvasott és Volaterranusának példáját követve, az ott érvényesülő erkölcsi kategóriák szerint jegyzetelt ki, belőlük adagium-gyűjteményt is állítva össze. »Ezec es töb vigasztalasc — mondja most — meg lehet nec a mi magunc okosságabolis, az mint soc pogan bölcs Philosophusokis igen szep szokalis irtak ezekre valo nemes mondasokat«. ¹⁴⁹ Hiszen a régi rómaiaknál nem hiányzott a jó »rendtartás.« Azok »mindenre gondot viselnek, valami az *közönseges tarsasagban* szükséges: *törvény* latusara, hazasoknac magoc tartasara, igaz kereskedesre, iteletekre, büntetesekre, oltalomra, hadakozásra, munka tetelre . . . *oskolabeliekne*c épületire, az *Polgarbeli tarsasagra es annac minden szükségére*.¹⁵⁰ A római jog dicsérete ez!

Míg az első két kötetben szinte teljesen hiányzik az antik írókra való hivatkozás, ¹⁵¹ addig a III. kötettől kezdve felhasználásuk állandóan erősödik és a Folio Posztillákban jut legnagyobb jelentőséghez.¹⁵² Általános erkölcsstanát főleg az antikokra alapítja, a mérték pedig ilyenkor nem isten, hanem az emberség: »A tisztesség nem helyen vagy udvarlasban al, hanem a tisztessages embersegeben«. ¹⁵³

Azonban amennyire nem forradalmi Bornemisza vallásossága a Posztillákban, épp annyira nem forradalmi antik példákkal támogatott társadalmi erkölcsstana sem. Hitbéli felfogása inkább Melancthon irenikus humanizmusán¹⁵⁴ és *Erasmus* kritikizmusán alapul, semmint Luther dogmatizmusán.¹⁵⁵ Az evangélium szövegét sokszor széjjegyzetekkel kíséri, melyek Erasmus módorában frott bibliamagyarázatok.¹⁵⁶ Egy bujaság kísértésében szenvedő főember, Erasmustól függeszt ki erkölcsi mondasokat szobája falára.¹⁵⁷ Maga Bornemisza olykor az erasztista filológus szemével nézi az ó- és újszövetséget: felsorolja a »lélek« szó tizenhárom féle értelmét a bibliában; azt, hogy a poklot hányféle kifejezéssel jelöli az írás, avagy összeállítja az ószövetség mindama helyeit, ahol hadakozásról van szó.¹⁵⁸

Mikor azt kell ábrázolnia, mi a boldog élet, *Melanctont* idézi, ¹⁵⁹ s mikor testi megjelenése miatt Bécsben lenézik, azzal vigasztalja magát, hogy Melancthon is hasonlókép járt Károly császárral, pedig ha ez szólt volna vele, megtapasztalhatta volna »a kis fonyat embe-recske« nagy eszté.¹⁶⁰ Viszont a reformáció baloldali, radikális szárnya, Münzer Tamás, Dávid Ferenc, Arany Tamás, a Fekete ember, Servet követői, az anabaptisták kemény bírálatban részesülnek.¹⁶¹ Ugyanígy foglal állást Dózsa György és parasztforradalma ellen is. ¹⁶² Az Elektra bátor zsarnokellenes elvi állásfoglalásából itt csak a személyes gyűlölet marad meg a Habsburg uralkodó magyarelles politikája miatt. Rudolf császár Danzignál vereséget szenved Báthory Istvántól: »Imé magyarral töltötte ki Isten a magyarok közt lött csintalanságát«. ¹⁶³

Min alapszik tehát, és milyen elemekből áll világi jellegű erkölcsstana? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az igen haladó polgári felfogást és beállítottságot tükröz. Már Sztárai Mihály és Szkhárosi Horvát András egy fejlődő magyar polgársághoz szóltak és döngteték a nemesi visszaélések falait. Leghaladóbb verseiket Bornemisza felveszi Énekeskönyvébe.¹⁶⁴ Társadalmi erkölcsstanában hozzájuk kapcsolódik, de ő sokkal nagyobb távlatokat tekint át.

Ha rendszerbe próbáljuk foglalni gondolatát, — melynek sok eleme megtalálható már a korábbi protestáns irodalomban is — abból a nézetéből kell kiindulnunk, hogy az osztály-

¹⁴⁹ F. P. CCXCVII/b.

¹⁵⁰ U, o. DCLXXXII.

¹⁵¹ Aspasia esete Venus szobrával P. II. 483.

¹⁵² I. Schulek összeállítását 314. I. és Zolnai Béla »eszmetöredékét« *Bornemisza pogány bölcsei*. Széphalom, 1929. 201-206. II. Bornemiszával kapcsolatban azonban nem lehet szó platonizmusról és Balassi Bálintnál az ilyesfajta jelenség nem volt tanárával függ össze, hanem egykoru olasz petrarchista költők ismeretéből származik. L. Waldapfel József: *Balassi Credulus és az olasz irodalom*. I. T. K. 1938.

¹⁵³ P. IV. 531.

¹⁵⁴ Schulek 262.

¹⁵⁵ Lotz János, *A történelmi világnép*. Pécs, 1936. 40-41. II.

¹⁵⁶ Rupp K, *Telegdi és Bornemisza* id. mű 89. I.

¹⁵⁷ P. IV. 719.

¹⁵⁸ P. III. pppppp, IV. 409, V. 480/b-481/b.

¹⁵⁹ F. P. CCLXXXIX és CCCCXXXIII.

¹⁶⁰ P. IV. 848. — Még egy adomát mond el gonosz feleségéről IV. 535. 1.

¹⁶¹ I. Révész Imre id. mű 69. I. — a servetusokról P. II. 575, anabaptistákról II. 62/b. — Münzer (Monetarius) Tamásról P. III. 280. — Dávid Ferencről u. o. — Arany Tamásról F. P. XXV/b. — a Fekete Emberről P. IV. 871/b, III. 280, IV. 873/b.

¹⁶² P. V. I ij, b; u. o. 283. I. Kegyetlen kivégeztetését helyesli.

¹⁶³ P. IV. 870/b.

¹⁶⁴ Az átokról CLXXIV. Fősvénységről CLXXVIII, Fejedelemségről CLXXXI, Pál érsek levelére való felelet CXCII, A pápai foltos hitről CXCVIII.

társadalom isteni rendelésén alapszik. Az ő akarata szerint van, hogy »az wr különbezen az szolgatul, az kazdag a szegéntül, az nemes az parazttul. Mert ez életnek szertartása nem lehet wr, szolga, király, hadnagy bíró nekül«;¹⁶⁵ »szantásnekül, kapalasnekül, hadakozásnekül, vasalásnekül, szöts, szabo, varga, ötvös, oruos, Borbely mű nekül nem lehetünc. Predikatornekül, oskola mesternekül, wr, ispan, tiztarto ... polgarnekül, Hoher, szolga, lowasznekül nem lehetünc.«¹⁶⁶

Nem válogathatunk tehát tisztünkben: »fellyeb való tiztre vagyakodni keuelyseg es szegenyseg«. Ezért mindenki tartsa magát az ő rendihez: »az fejedelem mas keppen, az szolga iobbagy maskeppen ... Nem kuanhattyuc ... azt senkitül, hogy el fusson tiztítöl, es ha gazdag el hadna mindeneket, mint amaz regi baratoc es az uy anababstiac kabalkottac.« Még a gonosz úr vagy feljebbvaló ellen se lázadozzék senki!¹⁶⁷ Az emberek különböző társadalmi osztályokba tartoznak, de Bornemisza számára mind egyenlők: emberek.

A legfőbb baj azonban az, hogy nyughatatlan teremtmények vagyunk:¹⁶⁸ »Mind feje a többi nyomoruságnac — ismer fel egy leopardii igazságot — hogy akar melly iöl legyen dolgunkis el vnnyuc magunkat es mindenbe mi magunc agodalmat szerzünc magunknac. Soha nem lehet senkiñec oty iöl, szepen, édesen es czendesen dolga, hogy egy keues mulua, azokat, el ne vnna, noha az elöt minden gondgya es kedue czac arra volt, de *mihent meg lesz keuansaga, hamar hamar el vnnya* es mast azon gondal ohayt es fut«. Így »soc Barbel katonasagot keuan, az szanto szabo vagy ötves müuet, az kalmar az szantast dicseri. Es sokan az ő tiztekben semmire kellöc leuen arról beszél: Ha ő kiraly volna, mint viselne az ország gongyat, maga talam csak egy buydoso kezket sem tudna iöl megörzeni, nem hogy egy egez orszagra tudna gondolni.«¹⁶⁹ Ez a tisztbéli *únds*, mi különb-különb helyváltoztatásokra unszol, rendesen a kevélységből származik, mire nevekkal sorol fel példákat.¹⁷⁰ A minden társadalmi korlátot áttörő reneszánsz idején e pontban a reform, s nem az erőszakos áttörés embere.

A másik baj az, hogy »minden rönd közöt soc fele hamissag vagon.« Nemcsak a pap, prédikátor, fejedelem, bíró nemes, polgár, de »az mies ember, kouats, szabó, ötvös, varga, czeplö, kaszás, kapás« is »soc keppen czalardul igyekszic mielni, ha hozza lato nincz.« A paraszt élelmiszert drágít; a kereskedő »hamis singgel« keresi kenyérét.¹⁷¹

A fondorkodásban, gyűlölségben, garázdálkodásban azonban a feudális nemesség és papság áll az élen. Bornemisza kíméletlen nyíltsággal sorolja elő bűneiket: bort, búzát, húst eldrágítanak, hamis harmincadot, vámot szednek, szolgájukat hamissággal tartják, majorosaikat, béreseiket, szekereiseiket, szolgálóikat, jobbágyaikat megcsalják.¹⁷² Pazarlók és egyben fősvények. Tíz-hús agarat hízlalnak, 20-50, sőt száz tál étellel vendégeskednek, de az árváknak egy fillért sem juttatnak.¹⁷³ Török Bálint, Móré László, Basó, Bebek, a Homonnaiak, Dobó István: hadakozók, vérontók, jobbágynyúzók, fosztogatók.¹⁷⁴ Elmondja, hogyan zsarolta meg, fosztotta ki Csorom András gazdag jobbágyát, Pekri Lajos pedig plébánosát.¹⁷⁵ »Munka tetető« az ilyen, aki »megnyuzuan az nyomorultat, ő nagy gögösen költi azt el.«¹⁷⁶ Az úri rend cifrálkodását és frissesség (divat) után futását a legélesebben elítéli. Visszasírja a régi egyszerűséget, mi akkor uralkodott, mikor még »bekessegben es böwsegeben volt Magyar ország.« A hiú cifrálkodókat ki szeretné hajítani az országból.¹⁷⁷

A bujálkodásban »papok, barátok, urak, nemesek, csélsapok« egy húron pendülnek. »Ezertis vesze Sido ország. Troia, Buda és Magyar ország, mert az lelki paraznasag mellett, minden varosoc, Clastromoc, Pispekegec, Erseksegec rakuac valanac röttenetes fertelmes es Sodomita elettei.«¹⁷⁸ A papok nőtlensége, »néma eb« voltak, a pápa világi fejedelemsége, a

¹⁶⁵ P. IV. 357, I. 252. A korábbi protestáns felfogásra vonatkozólag I. Horváth J. id. könyvét és különösen a Melius Juhász P.-ről szóló részt.

¹⁶⁶ P. IV. 288/b., V. 310.

¹⁶⁷ P. II. 538/b, V. 709, 69/b, F. P. CXL, P. V. 187/b, 414-415/b.

¹⁶⁸ P. IV. 450. Talán Horatius I. könyv. I. szatírájából is meríti fejtegetését. V. ö. 310. jgyz. is.

¹⁶⁹ P. IV. 728, 292.

¹⁷⁰ P. V. 537, IV. 599.

¹⁷¹ P. V. 310-311/b, IV. 838/b, 906. II.

¹⁷² P. IV. 26/b.

¹⁷³ P. III. x. 265/b, F. iij l.

¹⁷⁴ P. IV. 905.

¹⁷⁵ P. I. 905-906. — Bővebb kifejtést I. Nemeskürty id. cikkében.

¹⁷⁶ P. V. 227/b.

¹⁷⁷ P. IV. 545/b-546/b.

¹⁷⁸ F. P. DCXCI, P. II. 109.

»foltos hit«, a »bálványimádás«, búcsújárás, gazdag templomok; a klastromok, érsekségek, püspökségek, káptalanok falui és gazdag jövedelmei, melyek kóborlók lélekválságából lettek,¹⁷⁹ ugyanolyan szenvedélyes támadások tárgyai a Posztillákban, mint Szkhárosi Horvát verseiben. Telegdi Miklóst Bornemisza személy szerint is súlyos vádakkal illeti.¹⁸⁰

A nemesség és egyház, mint »munka tetetők« mellett a gonosz gazdagok a harmadik rákfenéje a világnak. Mert mi is a gazdagság? »Az kazdag az, a kinec minden napi szüksege annira vagyon, a mennire az ő rendbeli alapattya keuennya: Mint az kinec sem felesége, gyermeke, szolgálai nincz, eleg gazdag, ha tiz, husz, neguen, vag ötuen forinttya vagyon. A paraztnac, nemesnec, wrnac, herczegnec, kiralynac, megent mas allapottyoc vagyon, kic mind *elege gazdagoc, ha az ő szüksegec fölött is birnac valamit.*¹⁸¹ Az ilyen gazdagságra való törekvés helyes és szükséges az életben. Csakhogy a gyűjtés szenvedélye elragadja az embereket. Rakton raknak és gyűjtön gyűjtenek, akár kell, akár nem, akár jól, akár rosszul.¹⁸² Ez egy-részt fősvényekké, zsuoriakká teszi őket, másrészt a jó vagy rossz úton szerzett vagyonból dőzsölnek, pazarolnak; a szegényekkel, árvákkal, »országunk olthalmával« pedig nem törődnek.¹⁸³ »Ez nem kazdagsag — mondja — hanem rabsag, szolgasag bu es keserü banat.¹⁸⁴ Ha ugyanis az ilyenek csak egy kevéssé is megfogyatkoznak, nagy uzsorával, hamis kereskedéssel, méltatlan bor, búza, hús árulatásával, nagy dúlással, fosztással, kóborlással és lopással igyekeznek magukra gondot viselni.¹⁸⁵

Bornemisza, Melius Juhász Péterhez hasonlóan (Confessio, 1562), a pénzgazdálkodás legerkölcstelenebb formájával az uzsorát, azaz a kamatra való pénzkölcsönzést jelöli meg. »Az Vsora olly *hamis nyereseg*, melyet az költsön adasert az derec Sumanac fölötté vesznecc«, hangzik az igen szabatos meghatározás. Azért erkölcstelen az uzsora, mert a »penz olly allat, az ki nem szaporit ön magatul, az mint a szőlő, a malom, a barom szaporitanac, Hanem ha mi szaporodic az penz altal az annac nagy faratsaga altal lesz, a kinec adtat penzedet, azert öve az nyeresegis.«¹⁸⁶ Mértéktelen gyűjtés, rosszul használt gazdagság, bűnös pénz-szerzés a világ sok bajának főokai. Mindenki versenyt fut a pénzért és az elkülönült osztályok egymással szemben állnak.

Egész kis közgazdaságtant lehet összeállítani Bornemisza ily irányú megjegyzéseiből. Felismeri a feudalizmus, de egyben a születő pénzgazdálkodás hibáit is és hazafias érzülettel az országot javát tartja szem előtt, mikor a fősvénység és uzsora kártevéséről szól.

Hogyan lehetne ezeken a bajokon segíteni? — vetődik fel Bornemiszában a kérdés. A semptei, majd detrekői prédikátor, aki külföldi tartózkodása alatt valószínűleg maga is munkával kereste a kenyerét, világi erkölcstanában nagy szerepet juttat a munkának. Az élet maga is küzdelem, fáradozás, munka kell hogy legyen. A vén jámbor halála óráján »mosolyodik,« hogy a munka után nyugalomra megy.¹⁸⁷ Krisztus, halála után azért jelenik meg halászó tanítványainak, hogy »vigasztalion ezzel minden hiveket es igaz munkásokat, hogy az ő munkáioc nem lenne hiaba való.«¹⁸⁸ Az »igaz munká«-t szembe állítja a hamissággal¹⁸⁹ és szól »az mi munkanc szaporodasá«-ról.¹⁹⁰ Hangsúlyozza azt a helyes célt is, hogy »kezünkel munkalkoduan annyj marhat gytyuczunc, hogy azyböl mind magunkat, czelédünket, mind egyeb szükölködöket segíthessunc.«¹⁹¹ A restségről és henyélésről szóló fejezet 10 pontban foglalja össze, miért szükséges a munka.¹⁹² Mindenütt érezhető Bornemisza műveiben, milyen megbecsülésben részesül nála a parasztság, kézművesség, a szorgos kereskedők, a sokat emlegetett szántók, ötvösök, vargák, szúcsók, borbélyok, de a bírák és orvosok is. Viszont élesen elítéli a kizsákmányoló, »munka tetetők« gonosz gazdagokat, akik minden gondjukat csak

¹⁷⁹ P. III. xxxx I és ij 6; IV. 425; II. 323, 569; II. 62, 15; IV. 591/b; IV. 851. II.

¹⁸⁰ P. IV. 862. — Nemeskürty id. cikkében közvetlen kapcsolatot keres Szkhárosi és Bornemisza közt.

¹⁸¹ P. III. E, iij 20: F. P. CCCXCVI. II.

¹⁸² P. IV. 263/b.

¹⁸³ F. P. CXXXIV. b.

¹⁸⁴ P. III. yy 181-182. II.

¹⁸⁵ P. III. Q ij 250. I.

¹⁸⁶ F. P. CCCXCVII/b. Telegdi M. Posztilláiban (I. 377) épp csak megemlíti az uzsorát de nem szentel neki különösebb figyelmet. Melius Juhász P. állásfoglalását I. Horváth J. id. mű 287. l.

¹⁸⁷ P. IV. 650/b, 730, 813.

¹⁸⁸ P. III. tt. 2.

¹⁸⁹ P. III. V. ij, 262.

¹⁹⁰ P. III. yy, iij, 185.

¹⁹¹ P. IV. 263.

¹⁹² P. IV. 290.

»usorasagra, alnoc keröskedesre, alnoc perpatuarra fele barattyanac es alatta valo iobagyainac, auagy szegény nyomorult munkasoknac fosztasara« fordítják,¹⁹³ mert »soha igazan kereset marhaiokual nem elegendec me«. ¹⁹⁴

De a társadalm dologtalan kizsákmányolókra és munkás kizsákmányoltakra való osztlásának elvi felismerése Bornemiszában nem a forradalmi osztályharc, hanem a javító reformer állásfoglalását eredményezi. Egy helyes társadalmi erkölcs első és legfőbb parancsa, szerinte az, hogy »egymást eltűrűc az közönseges tarsasagert«¹⁹⁵ azaz, hogy mindenki alárendelje magát a közösség érdekeinek. Ebben minden társadalmi osztálynak — a tolvajok, kőbörlok, lopók, szemfényvesztők, varázslók henye társaságának kivételével — együtt kell működnie.

Mit jelent ez részleteiben? Azt, hogy az urak »haggyac az veszteg heuerest es dösölest, tobzodast es ő magoc is hozza lassanac dolgokhoz«. ¹⁹⁶ Szolgáikkal igazán szerződjenek és azt meg is tartásák. ¹⁹⁷ Jobbágyaikra mértékletes adót vessenek és a szegényeknek azt is engedjék el, mert így azok gazdagodhatnak, míg ellenkező esetben elszegényednek és semmi adót nem lesznek képesek fizetni. ¹⁹⁸ Gazdálkodásukban rendezkedjenek be önellátásra : ». . . az telen valoual meg elegendgyünc. Azert ha keueset adna Isten maiorsagunkbol, vagy akar mikeppen, czac az keuesetis örömmel es meg elegendet szivel vegyűc ő tüle. Ezt Autarchianac (B. kiemelése) mondgyac, olly nemes ioszagnac, melly meg tud elegendni az ő saiat marhaiual«. ¹⁹⁹

Az udvarbíró — ki ellen Tinódi sokat panaszkodik ilyen viszonylatban²⁰⁰ — adja meg mindenkinek, ami neki jár, és ne tobzódjon, »ficerézzen« a szegény bőrén megtakarított urapénzén. ²⁰¹

Mindenki munkálkodjék és teljesítse a maga hivatalával járó kötelességét : a bíró helyesen ítélkezzék, a gazda gazdálkodjék, a deák tanuljon, az orvos gyógyítson, a tanító tanítson, a prédikátor prédikáljon és ne elegendjék mások dolgába-ügyébe. ²⁰² Mindössze a pénzgazdálkodás területén látja szükségesnek, hogy a munka rovására, a korabeli viszonyokhoz alkalmazkodva, bizonyos kompromisszumos engedményeket tegyen. Elvben nem ellenzi, hogy az urak, nemesek, tisztartók pénzforgalmukról könyvelést, »registrumot« vezessenek, csak az ne legyen az egyedüli és legfőbb könyv a háznál. ²⁰³ A kamatra-kölcsönzéssel, uszorával is megbékél kénytelen-kelletlen, »miert hogy szinte el nem hagyhatni ez vilagual« de csak akkor ha valami »szép és igaz alkotást« szolgál. ²⁰⁴ Ily esetben, ha az adós haszonnal forgatta a pénz, juttasson a nyereségből részt a hitelezőnek. De egyébként — a bíróságok erre az álláspontra helyezkedjenek — csak a kölcsönzött összeggel tartozzék. ²⁰⁵ Zálogba pedig a gazdag ne vegye el soha a szegénytől *termelőeszközét* : szőlőjét, szántóföldjét, kertjét fejsz tehenét, mert tud Bornemisza olyan esetről, mikor egy istentelen ember egy török fogságból hazatért rab birtokára csak úgy adott kölcsönt, hogy az maga senki mástól többé kölcsönt ne kérhessen. Így tíz évig használta birtokát, s bár pénzét többszörösen visszakarta, az adósságot nem engedte el. ²⁰⁶

Hogy Bornemisza eleinte milyen optimista lélekkel és milyen komolyan hitt egy eredményes reformpropaganda lehetőségében, mutatja egy kifakadása : szeretne már prédikációkötetében követendő például olyan gazdagot néven nevezni, — panaszolja — aki intéseit megfogta : »Mondoc akarnam czac egyet, vagy kettőt lathatnakis, mert sokat nem merec megemlitenemise«. ²⁰⁷ A dolog szerinte azon fordul meg, mit ő minden vallásos vonatkozástól függetlenül »értelmes magatartás«-nak, »külső jó magatartás«-nak, »jó magahordozás«-nak

¹⁹³ P. III. S. 69.

¹⁹⁴ P. IV. 7/b.

¹⁹⁵ P. V. 236, F. P. DCLXVI.

¹⁹⁶ P. IV. 9/b.

¹⁹⁷ P. III. QQ iij. 152/b.

¹⁹⁸ U. o. 153/b.

¹⁹⁹ F. P. CCCCLV/b. — Volaterranus : De autarchia et vera felicitate. 365./b.

²⁰⁰ Tinódi : Udvarbírákról és kulcsárokról. *Régi Magyar Költők Tára* III. köt. 315. 1.

²⁰¹ P. III. 270. y. ij.

²⁰² P. V. 319, IV. 536.

²⁰³ F. P. CXXXIII, V. 85/b.

²⁰⁴ P. V. 420/b-422/b.

²⁰⁵ F. P. DCLXXXIII.

²⁰⁶ P. III. 00. ij. 150-151.

²⁰⁷ P. III. ú. 265.

nevez.²⁰⁸ »Lelki bölcsesség«²⁰⁹ és »lelki vitézség«²¹⁰ kell gyakorlásához. »Az Fejedelem iobagyit szolgait igasságban biria, tarcza, segítse, oltalmazza. Az kalmar igazan kereskedgyec es soc nyomorultat segítsen lelki testi szükségest. A biro *aiandec nekül* igaz törvent tegyen: A proca-tor igazan legyen szoszolo es a nyomorultat se hadgya. A szolga wrat igazan szolgállya. Az mester ember igazan munkalkodgyec es igazan vasarollyon marhaiat. Az tanyito hiuen igazat tanyitson.«²¹¹ A gazdagnak pedig ezt ajánlja: »Ne legy szolgália az te kadagsagodnac, hanem te légy wura annac. Ne paranczollon az teneked, mint egy rabianac, hanem te paranczoly ő neki mint rabodnac es te szolgadnac«, mert »draga dolog az kadagsag a ki tud annac paranczolni.«²¹² A nemzeti vagyon ugyanis a közösség érdekeit kell hogy szolgálja, hogy »azzal hazankat epítsük, őrizzük, oltalmazzuk«. Helyesen kivetett, igazságos adók a honvédelmet mozdítják elő. De bűnös az a fejedelem,— s itt újra a Habsburg királyra céloz?— aki »felesege szoknyaia farkan (uszályán) nagy gyöngyösen az porba hurczoltatia a szegeny ehezőkne-c veritekit, mert az szegeny ember nem örökös rabia ő neki.«²¹³

Ezzel eljutottunk Bornemisza társadalmi erkölcsstanának igazi magváig: egész munkás-ságát átható demokratizmusáig. Egyhelyütt nagyon a hajánál fogva rángatja elő az alkalmat arra, hogy megrója a rossz birákat és ispánokat »kic igazgattyac az nepet, mint az igaban való Barmokat«,²¹⁴ a fejedelmeket pedig inti, hogy »oskolakra, Ispitalokra« gondot viseljenek.²¹⁵ Posztillái tele vannak ilyen megjegyzésekkel: Ne nézzük le a rosszas köntösű ember szolgálatát; ²¹⁶ szolgánkat, koldusunkat, ha meghal kísérjük ki a temetőbe,²¹⁷ ne restelljük a vargát is urazni, mint a prédikátort vagy a katonát, mert náluknál semmivel sem alábbvaló²¹⁸ Gyakran vesz példát a szegény emberek köréből: így egy szeredi »io munkás és dolgo-lodo« paraszt-bodnárról²¹⁹ Kikel a gazdag katolikus papok ellen, kik »azt a népet semminec velic, ahol Christus igeie igazan es tisztan hirdettetic«,²²⁰ de prédikátor társai ellen is, akik paraszti példákkal »az szegeny nephöz nem akariac magokat szabni, Es azokat szegyenec tarttyac predikalni.«²²¹

A maga posztilla-gyűjteményét az igehirdető lelkészeken keresztül a népnek szánja. A »Négy kis könyvecske« (1577) első része, az előszó bizonyosága szerint, elemi katekizmus a nép, a jobbágyok és cselédek számára, melyet »a magyar írás olvasásának módjáról« címen ábécé és olvasási gyakorlatok előznek meg; harmadik része pedig rendtartás a prédikátorok részére a nép tanításában. Jellemző, hogy Pécsi Lukács a Telegdi Miklós »Felelet«-éhez csatolt latin gúnyversben azzal csúfolja, őt magát beszélgetve, hogy immár mindenki elhagyta őt, »csupán a nép közül van egy vagy másik velem.«²²² Bornemisza büszke volt arra, ami miatt Telegdi köre lenézte és megvetette őt!

A fejedelemtől és a hadviselésről szóló részek teljesen valláserkölcsi fejtegetések vonalán mozognak és semmi jelét nem mutatják annak, hogy csak távolról is eljutottak volna hozzá Machiavelli tanai, melyek közvetve, német forráson keresztül mintegy huszonöt évvel később haladó lendületet adnak Magyarai István »Az országokban való sok romlások« c. munkájának (1602). Esményképe azonban az erős központi nemzeti királyság. Ily szempontból dicséri és állítja példaképpül Hunyadi Jánost és Mátyás királyt²²³ s ítéli el az olyan gyöngé fejedelmeket, milyenek II. Ulászló és II. Lajos voltak.²²⁴ A maga korában a szerény viszonyokból

²⁰⁸ P. IV. 539: F. P. C.; P. IV. 769/b, 776.

²⁰⁹ P. IV. 652.

²¹⁰ P. IV. 656/b. A jó fejedelemnek is első sorban »nagy bölcseségre és jó magatartásra« van szüksége. P. V. 411/b.

²¹¹ P. V. 387.

²¹² P. IV. 276, 280.

²¹³ F. P. CCCXCIX.

²¹⁴ Luc. XXIV. a háladatlan vacsorára-hivottak egyikének kifogása kapcsán.

²¹⁵ F. P. CCCCLXXXVII.

²¹⁶ P. II. 132.

²¹⁷ P. IV. 328, 330; F. P. CCCCLXIV.

²¹⁸ P. IV. 531/b.

²¹⁹ P. IV. 911/b.

²²⁰ P. II. 334.

²²¹ P. II. 297/b.

²²² Közli: Schulek, 386-87. II.

²²³ P. IV. 427/b.

²²⁴ P. V. 334. — Rajtuk kívül még csak Corvin Jánost említi futólag, mint az urak áldozatát, F. P. CCCCLXVII.

lengyel trónra emelkedett Báthory Istvánt említi ismételten követendő példa és a magyar dicsőség megtestesítője gyanánt.²²⁵

Hogy milyen különböző gondolkodású és érdeklődésű emberek kezén forogtak Bornemisza prédikációs kötetei, azt a fennmaradt példányokban található margójegyzetek jól megvilágítják. A Nemzeti Múzeum könyvtárában található sárospataki eredetű IV. kötetben valami XVII. századi lelkész feljegyezte, hogy belőle merítette a nagyszombati eklézsiában »lévő tisztében és hivatalában elmondott« prédikációjának anyagát.²²⁶ Az e kötetben Bornemisza által leírt szerelmi történetek azonban, valószínűleg ugyancsak a XVII. században, más valakit egy szép virágénekek befirkálására bátorítottak :

Karasz Maris
Gyenge leany
Fejer piros
Nem halovány
Szép legények
Ostromolják

Gyöngy ortzáját
Es tsokoliak
Jarasa oly
Mint pavanac
Mosolygó ajka
Mint rosanak²²⁷

Az V. kötet készthelyi példányának 334. lapján viszont ott, ahol Dobzse Lászlóról van szó, egy XVI. századnak látszó kéz a következő kifakadást írta a »karáj«-ra »Köröztös hagy (had) pest mezen nagyon felséges vram : dobrze, Estergam Ersek mondotta nem dobrze. Azutan hogj Pestet megj zalotak hogy megj mondotak nekj, akkor is dobrze mondotá, de Ersek ellene zoltt es hadat indította, es ott a pesti mezen wege zakadot az kereztes hadnak. azuta . . . *Magyarországj zabsaganak semy igasaga niczen, akkor verzet ell, mert szabadsagakba voltak mind . . .*«²²⁸ Bornemisza demokrata, népharát hazafiságából ez az olvasó levonta a végső tanulságot.

VI. Humanista olvasmányai

Az eddigiekből az tűnt ki, hogy Bornemisza prédikátor korában koránt sem tagadta meg humanista nevelését. Megnyilatkozik ez abban, hogy tanulmányának igazi tárgya a Posztillákban is az ember marad, mégpedig folyton erősödő nyíltsággal. Az élet, a közvetlen tapasztalat, a látott és hallott dolgok, de a maga sorának fordulatai is²²⁹ betörnek az egyházi témák tárgyalásába, különösen az Ördögi Kísértetekbe, mely személyes természetű önvallomásokot tartalmaz ; az V. kötet függelék-életrajzában, mely egyházas mezbe öltöztetett valóságos petrarcai Ad Posteros, és a Folio-Posztillákban, hol az önéletrajzi adatok még inkább bővelkednek, már bizonyos támadó élt is nyernek. Gyakran kirobbanó keserőséggel hánytorgatja itt fel az őt ért sérelmeket és a vallásos meggyőződése miatt szenvedett üldöztetéseket : fogságait,²³⁰ Semptéből történt kénytelen menekülését, mikor »1579 esztendőbe hideg, fagyos essőbe fil esztendő kiczin szoptatós gyermekczkéivel czeledestül üzetett ki oly varosbol, kinec hat esztendeig igen hiven szolgalt« ;²³¹ Beczkó és Detrekő várában való működését,²³² sok urak huzódózását, hogy a kivetett emberrel érintkezzenek!²³³

A maga életének, egyéniségének, lelki problémáinak ily fokozódó felszabadultsággal való előtérbe állítása humanista lelkületre vall. De erre vall az is, amit társadalmi erkölcsitanának nevezünk, és aminek kifejtése a III. kötettől a Folio Posztilláig szintén fokozódó ütemet mutat. A társadalmára való közvetlen hatásra, a reformba, a feudális nemesség és a

²²⁵ P. IV. 499, 541-42, 919/b ; F. P. CCCCXLIII ; P. IV. 869/b ; Békés Gáspárnak vele szemben tanusított magatartását gáncsolva u. o. 599/b, 873/b.

²²⁶ Schulek, 313. I.

²²⁷ IV. 500/b. — Harsányi István, *Ismeretlen virágének a XVII. századból*. ITK. 1925. 92. I.

²²⁸ Őt-hat olvashatatlan szó. Palotay Dénes szíves közlése.

²²⁹ A Telegdi Miklóssal való vitája P. V. 847/b ; Eckné öngyilkossága IV. 882/b ; családi bajairól és egy nap gondjairól IV. 822/b-825 ; pozsonyi prédikálása V. 94 ; az Ördögi Kísértetek fogadtatása V. 557. II.

²³⁰ F. P. CCCXCIV., IX.

²³¹ U. o. LXXXII-LXXV.

²³² U. o. CCCXLIV.

²³³ U. o. CCCXCVI/b.

gazdagok nemzeti termelő munkába való bekapcsolásának lehetőségébe vetett hit azonban mindinkább megrendül benne és optimizmusa elborul.²³⁴ De csak élete vége felé panaszkodik arról, hogy »ő maga is elunja ez világot és várja a feltámadást és örök életet.«²³⁵ Ekko-merül csak fel benne a humanista vigasz, hogy »az iöuendö emberekert« ir.²³⁶

Égész életében állandóan keresi protestáns és humanista lelkiületének megbékélését és egységbe foglalását. A szintézist az „emberség” lényegének egyben humanista meg protestáns erkölcsi meghatározásában és életeszményként való felállításában lelfi meg. „Az emberségben soc nemes isozag foglaltatic — mondja mostan az Elektra korában először használt szó tartalmi gazdagodásával — Mint io akarat, io tetel, io szo, io nyaiaság, io türes, io szelidseg, es minden io erkölcz, melly embert illet. Mas keppen szoktuc neuezni az emberseget io emberneac, iambornac, io erkölczünc, kibe iosag, iamborsag es io erkölcz vagon, ezt a Deakoc humanusnac--az az embersegesnec mondgyac . . . emberseges az is, az kibe egyenesseg (aequitas) es egyenlöseg (Epischia) vagon, az az, az aki magat egyenlönc ismeri minden emberhöz.«²³⁷ Ez egyben tagadása minden feudális hierarchiának. Az elnyomóknak pedig olyan szójátékkal, melyet a humanisták is kedveltek, odakiáltja : »Az embertelen nem teheti embertelenné az emberséget!«²³⁸

De vannak-e egyéb jelei Posztilláiban régi, nem vallásos jellegű humanizmusának? Vannak. Mikor a hallás adományának áldásairól beszél, a sok élvezet közt — milyenekül még az énekeseket, lantot, cimbalmot, orgonát, hegedőt, különb-különb trombitát, dobót, sípszót említ (mégpedig nem rosszalólag!), valamint a csengő fülemile, szajkó, szarka, csóka, cinege csacsozását — első helyen nem rájuk, hanem az »ékesen szoló emberekre, orátorokra, poétákra« gondol s csak másodsorban, közvetlen a hangszerek játéka és madarak dala előtt említi a prédikátorokat.²³⁹ Az eretnekségekben azt tartja a legveszedelmesébbnek, hogy vannak képviselőik közt »ékesen szólók«, kik »Rhetorice (B. kiemelése) nagy mesterseggel tudgyac szepíteni az hamisságot.«²⁴⁰ Ismerőseiről szólva, nem felejtí el soha megemlíteni, ki a bölcs deák, vagy görögül is tudó ember, s közülük csak a tudományukban felfuvalkodottakat veti meg.²⁴¹ Prédikációiban nem egyszor humanista módszer alkalmazásán kaphatjuk rajta. Így — mint ahogy Livius a római történet hőseivel teszi — bibliai szereplőivel maga szerkesztette kis beszédekét mondat el. Az apostol feleletét Krisztus ama kérdésére, »tudnak-e enni adni az összegyűlt népnek, így adja elő : »De io mesterünc mit szandekszol lehetetlen dologra, nem láddé hogy pusztán vagyunc, nem látodé az népneac sokasagat. Azert erezd el öket az varosokba, szerezenec ök magoknac eledelt. Mert mi, ha szintén varosban volnanc is, penzünc sincz annyí kiuel ezekneac eleg kenyeret vehetnenc. Az mi keves pánzed vagon az Sáfarnal Judasnal, az mi magunknac is keues, arra bar ne hiny vendeget, csak tázthas minket.«²⁴² A négy evangélista előadásából kritikailag igyekszik rekonstruálni a történések »historiáját«²⁴³ Jeruzsálem pusztulásáról élénk »történeti« leírást kapunk²⁴⁴ és előszelése egészen »irodalmivá« lesz, mikor az apostolokat Krisztus seregének állítja be és térítö munkájukat tervszerű hadjárat harci tényeiként kezeli folyamatosan.²⁴⁵ A humanizmus nagy pártfogójáról, a nápolyi Alfonsus királyról elmondja, hogy minden reggel megkérdezte, ki mit olvasott, és úgy kezdett

²³⁴ Még az Ördögi Kísértetekben is bízott abban, hogy idővel és erős akaratall a rosszat le lehet győzni : P. IV. 750/b, 880/b, 747, 883. — Ravasz László téved, mikor egész életére általánosítva azt állítja Bornemiszárol, hogy »pesszimista, mint minden gyöngö lélek« (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) 186-187, 420. ll., Schulek 436. I. — Ha mint protestáns nem is, de mint ember kiválóan erős lélek volt ! Hogy a maga osztálytársadalmának korlátai közt tragikus volt a sorsa, akár néhány évtizeddel később az Apáczai Cseréé, Tótfalusi Kis Miklóse, nem lephet meg. Reformmál a feudális társadalmat megjavítani hiú ábránd volt.

²³⁵ F. P. CCXCVII/b.

²³⁶ P. IV. 862/b.

²³⁷ P. V. 337/b-338.

²³⁸ P. IV. 530/b.

²³⁹ P. IV. 758.

²⁴⁰ F. P. LXIX/b.

²⁴¹ P. IV. 985/b ; F. P. CLII ; P. IV. 910/b ; F. P. DCXC/b.

²⁴² P. III.s, iij, 256/b ; III. uu 2, uu, ij 1, qq, ij 1. — Más példák : P. II. 561/b, V. 88/b IV. 464.

²⁴³ P. III. x, ij ; aaaaa. ij. 2.

²⁴⁴ P. XXXXXX IV. 59-67. ll.

²⁴⁵ P. III. eeeeeee I-tól.

egyéb dolgaihoz. Igaz, hogy magával és híveivel naponta nem a klasszikusokat, hanem a bibliát olvastatja.²⁴⁶ De már, mikor függelékül a IV. kötet végén a római császárokat sorolja fel, világosan a római történet olvasására buzdít: »Ez neueket kedig azért szamlalom elő, hogy ezkenec historiait oluassa meg az kinec adatott az ertelem. Es onnet lasson soc szörnyü dolgokat.»²⁴⁷

A tudást és világi tanulást igen nagyra becsüli. Tudja, hogy nincs olyan bölcs, ki mindenben tökéletes lenne; olyan prédikátor, orvos, törvénytudó, hadakozó, aki mesterségének teljesen ura volna. A tudományok közt dicséri a reneszánsz csillagászat felfedezéseit, hiszen a naptárkészítők munkában megismerkedett velük: »Az Egi forgasoknac bölcz es tudos mesterei az előt soc időuel lattyac, ertic es tudgyac meg az czickeletis, punktyat, oriaiat napat, mikor, minec, mint kel lenni. Es annac öc bizonyos okait tudgyac az ő tudományokból.»²⁴⁸

Számon igyekszik tartani a Mátyás-kori magyar humanizmust is. Énekeskönyvébe felveszi Janus Pannonius egy állítólagos versét, Galeottonak pedig négy Mátyás-adomájára is hivatkozik Posztilláiban.²⁴⁹

Térjünk végre annak megvilágítására, milyen mértékben és hogyan érvényesülnek Bornemisza antik irodalmi és történeti ismeretei Posztilláiban. Mivel társadalmi erkölcsstanában olyan igazságokat tárgyal »kiket ez világ ő magatul gondolt«,²⁵⁰ bőven bizonyíthatja azokat pogány bölcsök, költők, írók, valamint az antik és modern történet példáival. Annál inkább is teheti ezt, mert Horatiushoz hasonlóan, ő is az arany középutat, a mérsékletet prédikálja: öltözködésben és magaviseletben a mértéktartó alázatosságot; ételben-italban a józanságot.²⁵¹

Tegyük itt mindjárt vizsgálatunk elejére, hogy Bornemisza szükségesnek tartja elmondani, hogy Simonides, mikor Pausanias egy bölcs mondást kért tőle, ezzel felelt: »ne feleicz hogy ember vagy«. ²⁵² Kiemeltük már, hogy valóban ez az ő világi erkölcsstanának is legfőbb mértéke, melyet körülbástyáz antik írók tekintélyére való hivatkozással, de úgy, hogy antik és bibliai neveket gyakran összekever és a két világot mintegy kibékíteni, összeolvasztani igyekszik. Lássunk erre egy példát: »Nyiluan, ha vgy keresned testednc minden kedvét is mint Epicureus es amaz fris kazdagis Luc. 16 — mondja —, Es úgy laknal mint Asuerus vendegsege tartott, hat holnapig öszve gyüluen egy nihany orszaggal, szaz hetuen tartoman belieckel, Es olly gyenge volnal mint Hester, olly szep mint Venus es Absolon, Es olly kazdag volnalis mint Croesus es Salamon, Es olly okos bölcz vonalis mint Plato, Aristoteles, Cicero, Demostenes, Eschines, Galenus, Hipocrates: olly erős mint Hector, Achilles, Hercules, Samson: olly meltosagos es hatalmas mint Nabuchodonosor, Darius, Alexander, Julius: Mind ezec eletedben elegyec volnanac soc mereggel es vegül mint az lant pendülés el mulnanac...«²⁵³ Másutt antik írók egyháziatyakkal karöltve jelennek meg, s kettejük szerepének növekedése a III. kötettől kezdődően együtt jár.

Felmerül itt mindenekelőtt az a kérdés, mit merített Volaterranus humanista enciklopédiájából, melyet, mint láttuk, ifjúkorában áttanulmányozott. Olvasható benne a tenger vad szikláin fészket rakó Halcyonról, mit Folio Posztillái ajánlásában hoz fel hasonlatul.²⁵⁴ Sok középkorból örökölt adata és adomája közt Volaterranus szól arról, hogy a negyven napos bőjtöt Telesphorus pápa rendelte el »minden esztendő által«²⁵⁵ Beszél ő a Síbilla Eritreáról és a perza mágusokról.²⁵⁶ A Bornemisznál szereplő Marcion, »kit eretneknek tartanak«, alig-

²⁴⁶ F. P. DCLXXIX/b.; Frigyes császárnak engedte át az elsőbbséget, holott ő volt a hatalmasabb: P. IV. 530. l.

²⁴⁷ P. IV. 918/b.; III. ii. 3.

²⁴⁸ P. V. 563.

²⁴⁹ CCVI/b. Rithmus Jani Pannonii: De inconstantia rerum humanarum. A rímes verselmény természetesen nem lehet Janus Pannoniusé. — A Geleottora hivatkozások: P. IV. 850/b., Találós kérdése, miért választotta Krisztus Pétert és nem Jánost az apostoli fejedelemségre; IV. 869/b. Mátyás panasza a papi rend pompaságáról, telhetetlenségéről; buja parázna, lator életéről, kegyetlenségéről és torkosságáról (XI. fej.); P. IV. 768; F. P. CCLX.

²⁵⁰ F. P. CCCVIII.

²⁵¹ P. III. Q, iij 251, 253; IV. 552-559.

²⁵² P. IV. 534.

²⁵³ F. P. CCCCCXXXIII.

²⁵⁴ Volaterranus 290. l. Ovidius meséjét Ceyx és Halcyoneról közvetett forrásból feldolgozta 1562-ben már Bessenyei Jakab tasnádi iskolamester és Horváth J. id. mű. 435-36 ll.

²⁵⁵ F. P. CXLVIII; Volater, 249: »Telesphons Graecus... Quadragesiman instituit.

²⁵⁶ 177, 126 ll. — F. P. LXXVI.

hanem azonos Volaterranus »Marcio esesiarcha«-jával.²⁵⁷ Trebonius és Dolabella esetét is alkalmasint tőle vette prédikátorunk, ha ugyan nem közvetlenül Cicero volt a forrása.²⁵⁸ Crotoniabeli Milo, ki fákat szakít ki gyökerestül, szintén szerepel Maffeiél; ²⁵⁹ a hirkanusok és tiberinusok néperől pedig ugyanő tájékoztathatta.²⁶⁰

Bornemisza humanista műveltsége azonban fölötté állt annak, hogy ezt a lexikont kelljen segítségül hívnia antik írókra és történeti példákra vonatkozóan. A példány állapot is, a buzgón aláhuzogált és jegyzetelt lapok után és közt szereplő gyűretlen tiszta oldalakkal, azt a benyomást kelti, hogy azt határozott érdeklődéssel bíró ember, őt különösen érdeklő szempontok szerint áttanulmányozta, de nem forgatta hosszú éveken keresztül kézikönyv gyanánt. Adagiumgyűjtést a bűnök és erények címszavai alatt, középkori és humanista szemmel látott antik példák keresését, a fősvénység és tobzódás egy kalap alá fogását, rövid magyar és világtörténeti kompendium adatokra szorítókozó összeállítását²⁶¹ még ifjúkorában tőle tanulhatta. Például a hirkanusokról való tájékozottságát meríthette közvetlenül Pliniusból, »Plutarchus«ból vagy »Herodotus«ból, kiknek műveit maga is forgatta és akikre Volaterranus is hivatkozik.

Ami az adagium-gyűjtés divatját illeti, arra vonatkozólag jó tájékoztatást nyerünk Baranyai Decsi János »Adagium grecolatinoungarorum chiliades quinque« címen 1598-ban megjelent munkájának²⁶² előszavából. Elmondja benne, hogy többekről tud, kik előtte híres mondásokat gyűjtöttek, ami nélkül senki igazi bölcsességre nem tehet szert. Bornemisza rendszeren a latin szöveg mellé odateszi a magyar fordítást, de nem oly szabadon, mint Baranyai Decsi, aki így magyarájt: Dimidium plus toto — Nincz job az mértékletességnel: Dimidio vitae nihil differunt felices ab infelicibus — az gazdagnak is kettő orra lika, mint az szegény ember disznájának; Hic Rodus, hic salta — Eb hüdgye, hanem ha meg bizonyítod.

Középkori eredetre vallanak Bornemiszának ilyenfajta példái; Julius Caesart huszonhárom sebbel ölték meg. Mikor máglyán égett teteme, a tűzben megjelent alakja a sebhelyekkel, mire a nép megrohanta és leölte a gyilkos főurakat.²⁶³ Sokrates bujaságát úgy meg tudta fékezni, hogy végül már »nem is ember, hanem tőke volt.«²⁶⁴ Aristotelesről viszont a képirók írják (látott ilyen ábrázolást Itáliában?), hogy felesége a hátára ült. és vesszővel verte. ²⁶⁵ Olyanféle ez, mint a Volaterranusban szereplő történet a száz éves korában házasodó Ciceroról, aki barátait megnyugtatta, hogy holnap asszony lesz a lányból.²⁶⁶

A példák és mondások túlnyomó részét azonban Bornemisza humanista felfogással gyűjtötte, bár soha sem győzi hangsúlyozni a biblia isteni bölcsességének mérhetetlen felsőbbrendűségét, az antik költők és bölcsek világi tudománya felett. Kiemeli szörnyű bálványozásukat; azt, hogy a pogányság az ördög uralmi szakasza; hogy »az szent iras az okosság szerint való bölczeket, bar olly lenne is mint Cicero, Aristoteles, Plato, Homeros, Herodotus, Virgilius, nem bölczeknek: hanem bolondoknak tartja.«²⁶⁷ Afféle laikus paraszthistóriáknak szánja a rájuk való hivatkozást is, mint a korabeli életből és saját tapasztalatából vett esetek elmondását.²⁶⁸ De azért a teremtés bibliai elbeszélésével összeegyeztethetőnek tartja a legrégibb görög filozófusok ama vélekedését, hogy »négy féle éltető állatból alkotta Isten minden lelkes állatot, földből, vízből, és az beszívó legből, es az meleg tűzből,« mit maga is az emberi táplálék fajtáival támaszt alá.²⁶⁹

Görög irodalmi ismeretei Bécsből, Tannerustól származnak és itthon már aligha gyarapodtak. Mikor azonban évtizedek múltán visszagondol Sophokles drámájára, már nem Elektra pártján van és azt fejtegeti, hogy még akkor is engedelmességgel tartozunk a fejedelmeknek, ha »mint Aegistus paraznai laké az királyné asszonvai Clitaemnestraval és királyl lón utana.«

²⁵⁷ F. P. XCIV/b-XCVII, Volater. -196/b.

²⁵⁸ P. IV. 874/b. — Trebonius cum Bruto et Cassio tertius coniuravit contra Caesarem. In Asia deinde fraude Dolabellae interfectus crudelissime fuit, ut narrat Cicero in Phil. — Volaterr. 231/b.

²⁵⁹ P. IV. 533/b— Volaterr. 199/b.

²⁶⁰ F. P. CCCCLXIV. — Volaterr 130, 123. II.

²⁶¹ P. IV. 913/b, kk. II., 262/b, kk. II.

²⁶² Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 298. sz.

²⁶³ P. IV. 874/b.

²⁶⁴ P. IV. 755.

²⁶⁵ U. o. 535.

²⁶⁶ Volaterr. 362/b.

²⁶⁷ F. P. CCLXXX/b., CCCVII; P. III. nnnnnn I.; II. 20/b.; IV. 925.

²⁶⁸ P. IV. 575/b.

²⁶⁹ Négy Könyvecske III. rész 109. I.

Sophokles egy mondására is emlékezik,²⁷⁰ ahogyan Euripidestől Hekuba szavait,²⁷¹ Homerosztól Nestornak Ulixessel való tanácskozását,²⁷² Pindarostól pedig a világ mulandóságára való figyelmeztetést idézi.²⁷³ A görög történetírók közül kimutathatólag Xenophont,²⁷⁴ Herodotost,²⁷⁵ Hesiodost,²⁷⁶ Polybiust,²⁷⁷ talán Thukididest is²⁷⁸ olvasta, azután az első egyházi történetírókat: Eusebiust²⁷⁹ és Socrates historicust.²⁸⁰ Am a görög nevek latinos írása arra vall, hogy nagyobb részük latin fordításban forgott a kezén.

A szónokok közül Demosthenest ismeri.²⁸¹ Kétségesebb már, mit tudott a görög filozófiából közvetlen olvasmány alapján, azon felül, amit Volaterranusából olvasott. Középkori maradvány az, amit róluk a lélek halhatatlanságával kapcsolatban mond,²⁸² mert őket csak a kereszténység előfutáraiként méltatja. Amit Sokratesről tud, Xenophon Memorabilia-jából és Apologiá-jából vehette.²⁸³ Platon tanítását két középkori ízű anekdotán és több általános hivatkozáson kívül csak inkább a fejedlemeről szóló fejtegetésekben tartja számon.²⁸⁴ Aristoteles közelebbi ismerete sem világlik ki a Posztillákból.²⁸⁵ A filozófia-történet két pólusa, ami érdekelte, nem is Aristoteles és Platon, a középkor és humanizmus bölcselői,²⁸⁶ hanem az erkölcsi értelemben szembenálló két rendszer, az epikureusoké és sztoikusoké volt. Az epikureizmust rendszeren az életet élvező érzéki magatartással azonosítja, s ily értelemben kel ki a maga korának modern epikureistái ellen, akik a predestinációra hagyatkozva ittak, ettek, jól laktak, játszadoztak, aludtak²⁸⁷ s az 1576-os dögvész alatt dőzsöltek, mondván, csak az lesz hasznunk²⁸⁸ Csak egyszer említi a Volaterranusnál is kifejtett epikureusi elvet, hogy az öröm nem egyéb a fájdalom hiányánál.²⁸⁹ — A másik pólus a sztoicizmus, melynek képviselőiről azt tudja, hogy »mindent semminec tartottac, mind az gyönyörűséget, mind az faydalmat, mint ha czac gondolatoc volnanac, de ő magaban semmic volnanac. Ha a köszuen, vagy fő vagy has fias bantottais, azt montac, hogy az semmi volna, hanem tsac tetszenec a gondolat miat: így a ki gyönyörködikis, vagy edest őtt, itt, vagy io, auagy gonosz izüt, az csak tettezenec a gondolat miat.²⁹⁰ Ezt az ismeretelméleti idealizmust ép úgy elutasítja, mint az epikureizmust, de a világgal szemben, a humanisták többségéhez hasonlóan, a sztoikusok erkölcsi állásfoglalását fogadja el mégis. — A peripatetikusokról csak megemlíti, hogy szerintük e világnak »sem kezdete nem volt, sem vége nem lesz«,²⁹¹ mit elég lanyhán cáfol Mózesrel és a teremtésre való utalással, valamint a »régii Sybilla Pogany bölts prophetalo aszonyoc«-kal, kik homályosan szóltak már a világ végéről.²⁹² De a halálról szólva, a görög filozófusok egész sorát vonultatja fel, valószínűleg másodkézből (Volaterranusból?) véve a róluk szóló ismeretet!²⁹³

²⁷⁰ P. V. 386, 572; F. P. CCCCCXCII.

²⁷¹ P. III. dddd l.

²⁷² P. IV. 542.

²⁷³ P. IV. 361, 560/b.

²⁷⁴ P. 542, 544/b, 564.

²⁷⁵ P. IV. 402, 542.

²⁷⁶ U. o. 541.

²⁷⁷ P. IV. 870.

²⁷⁸ U. o. Potidea városáról: Thukidides II. 70.

²⁷⁹ P. V. 465, 465/b, 470/a. b.

²⁸⁰ F. P. CCCXLIV.

²⁸¹ P. IV. 532/b.

²⁸² P. V. 623/b.

²⁸³ P. IV. 548, 560/b.

²⁸⁴ Diogenes: Fastum Platonis conculco... F. P. CCCCXXXIV/b.; Timotheus szerencsését mindég az isteneknek tulajdonította, de egyszer valamiért az érdemet magának tulajdonította s attól kezdve elhagyta a szerencse. P. IV. 532/b.— P. IV. 538, F. P. DCLXXIX. kk. II.

²⁸⁵ P. IV. 523. »O amici, nemo est amicus; O Barataim, senki nincz barátom« mondás neki tulajdonítása ismét középkori eredetűnek látszik.

²⁸⁶ Zolnai Béla (*Széphalom*, 1929. 201-206 II.) bizonyára téved, mikor Bornemisza platonizmusáról beszél. Balassihoz platonista elemek nem tőle, hanem az egykorú olasz petrarchista költőktől kerültek át.

²⁸⁷ P. III. qqqqqqq I.

²⁸⁸ P. VI. 424.

²⁸⁹ Volaterr. 418/b. — F. P. CCCCXLIX.

²⁹⁰ U. o.

²⁹¹ P. V. 619.

²⁹² P. V. 623/b.

²⁹³ P. IV. 359-60.

Antik példák garadájával világítja meg azután a kevélység,²⁹⁴ alázatosság,²⁹⁵ fősvénység,²⁹⁶ irgalmasság,²⁹⁷ engedelmisség,²⁹⁸ barátság²⁹⁹ stb. erkölcsi magatartását, valamint a fejedelemiség nagy teher, vagy igen hasznos voltáról,³⁰⁰ a jó céllal való hadakozás kérdéséről³⁰¹ szóló fejtegetéseket.

Ha keressük, kik legkedvesebb klasszikus írói, akiket különös előszeretettel idéz, megállapíthatjuk, hogy valamennyien protestáns színezetű világi erkölcsstanának népszerű hangon való kifejtését és tekintélyekkel való alátámasztását szolgálják. Humanizmus és reformáció épp e világi erkölcsstanon keresztül fonódnak együvé és alakítják nála *népivé* a már magyarrá vált irodalmat, melyről Bornemisza az Elektra előszavában és a Posztillákban ismételten büszkeséggel szól.³⁰²

Ezt szolgálja elsősorban Aesopus fabuláinak gyakori felhasználása. Lehet-e jobban ábrázolni a telhetetlen felfuvalkodást, mint a békával, »ki olyan nagy akart lenni mint az ökör, és meg repedet?«³⁰³ A szerencse forgandóságát példázza a rókával, ki a farkassal huzatja fel magát a kútból.³⁰⁴ A rest szamarat és a gyáva nyulat is hasznosíthatja az állat-társadalom, ha a maguk helyén — az egyiket kürtösként, a másikat futárnak — alkalmazza.³⁰⁵ Néha gyenge egér is kiszabadíthat hatalmas oroszlánt kétségbeejtő helyzetéből.³⁰⁶ A hatalmasok megtalálják az ürügyet a szegények kizsákmányolására, ahogyan a farkas feddette a bárányt »noha oda ala itt, de fel szauarta az vizet ide fel.«³⁰⁷ A hiúság ellen óv a róka és holló meséjével.³⁰⁸

A Catonak tulajdonított bölcs mondások,³⁰⁹ Erasmus Adagiumaival, a további fő tekintélyek. Horatius az arany középútra való biztatásával kedves előtte. A hivatásukkal elégedetlenkedőknek idézi tőle, hogy »az röst ökör a lo szerszamat keunnya, az Lo kedig, kit sarkantyuznac, az szantast ohaytia«³¹⁰ Terentiustól is merít életbölcséséget,³¹¹ de legkedvesebb írói: Seneca, kinek idézi 69, 72 és 74. episztoláit,³¹² s főleg Cicero,³¹³ a népivé váló protestáns humanizmusnak két fő pillére. Cicero-t vallotta már mintaképének egy magyar irodalmi próza kialakításában, az Elektra latin utószavában: »...nekünk egyfelől Cicero, másfelől az összes műveltebb nemzetek példájára, napról napra a legsúlyosabb okokból, erőnk szerint, mivelni és gazdagítani kell« anyanyelvünket.³¹⁴ A Posztillák szónoki lendülete nem egy helyen bizonyítja, hogy e törekvését valóra is igyekezett váltani. Olyan hőmpölygő körmondatokra gondolok, milyen a következő: »Hieronimus ezt írja: Xerxes, amaz nagy hatalmas király, ki nepenec sokasagual hol hegyeket rontott, hol tengert szaraztot: Midőn egy magas helyről nepenec sokasagat nezte volna, el fakada sirua: gondolkoduan rayta, hogy anyi nepbe szaz esztendő muluan czac egy sem maradna. De ha mi olyan magas hegyre mehettenc holott mind ez szelez vilagot alattunc meg lathatnuc, En mayd meg mutatnam mind az

²⁹⁴ F. P. CCCCCLXXXIV.

²⁹⁵ F. P. CCCCXC.

²⁹⁶ F. P. CCCCCLX-LXII.

²⁹⁷ F. P. CLXXIV/b.

²⁹⁸ P. IV. 540.

²⁹⁹ P. IV. 543.

³⁰⁰ P. V. 412/b., F. P. DCLXXX/b., DCLXXXI/b.

³⁰¹ P. V. 424/b. - 428; 457/b-477; F. P. DCLXXXIV.

³⁰² „Hallottam Beczbe egy Sylvester Janost, Magyart: az ki előszer fordította az uy Testamentumot. P. IV. 535; „...magyar nyelvünk is megszenteltetett immár az Isten dolgainak zolasara”. P. III. CCC. iij. 2; F.P. CCCLV.

³⁰³ P. IV. 313 b, 536; F.P. CCCCXLI.

³⁰⁴ P. IV. 560; F.P. CCCCXC.

³⁰⁵ P. IV. 565.

³⁰⁶ P. IV. 572.

³⁰⁷ P. IV. 864.

³⁰⁸ P. V. 372.

³⁰⁹ P. IV. 553.

³¹⁰ P. IV. 539. Horatius I. I. szatirája szól a kérdéstről. L. Epist. I. 14. végén a a Bornemisza által idézett példát.

³¹¹ P. IV. 553. A »Video meliora proboque Deteriora sequor« mondás, melyet latinul és magyarul ismételt, néha tévesen Vergilius Didojának tulajdonította azt, Ovidius Metam. VII. 20-21. ss. Medea szavai, ahogyan egy helyütt helyesen mondja a forrás megnevezése nélkül. P. IV. 273, 880; F. P. DCVIII/b.

³¹² P. IV. 306, 559, 559/b; F. P. CCCCXLI-LXII.

³¹³ P. V. 194, IV. 652; F. P. CCCCXLVII/b, DCCXX/b.

³¹⁴ Elektra, Utószó, Ferenczi Z. ford.

egész vilagnac romlasat, egy nemzetec mas nemzet miat, egy kiralynac mas király miat, egy orszagnac mas ország miat valo pusztulasat, Es hol nemelyet kinoznac, vernece, czigaznac, hol nemellyet ölnece, akaztnac, nyasba vonnac, vizbe vetnece, Es hogy imit menyegzőbe vigadnac, amot halottbn iaygatnac, nemellyeket születni, nemellyeket meg halni, nemellyeket kazdagsagban gyengeltetni, nemellyeket koldulni. Es meg mutatnam, hogy nem czac Xerxes serege: hanem hogy valakic most elnece mind ez vilagon rövid nap meg halmac.³¹⁵

A halálról van itt szó, de Bornemisát képezte messzebb, az egész élet ábrázolására ragadja, humanista együttérzéssel az emberiséggel!

A római történetírók közül ismeri Suetoniust,³¹⁶ Livium³¹⁷ és természetesen Josephus Flaviust³¹⁸ valamint az egyházi író Rufinust.³¹⁹ Antik természettudományi vélekedésekről, így az emberi nyál bűvös hatásáról, Plinius tájékoztatja.³²⁰

Az antik *történelmi* példák is könnyen folynak tollából. Croesust a gazdagság; Alexandert és Juliust a hatalom; Herculest, Hectort és Achillest az erő; Nerót a »látorság«; Pompeiust és Maximinust a kevelység; Icarust a vakmerőség; Vitelliust — ki 1000 halat, 7000 madarat — és Heliogabalust, aki 100 struccfejet főzetett egy vacsorára, a dőzsölő tékozlás példáiul hozza fel.³²¹ Cleopatra drágaköveket old fel ecetben, hogy Antoniuszt az övénél költségesebb vacsorával vendégelhesse.³²² Antonius kéri istent, óvja, meg a barátaitól. Ajax csak a maga erejében bízott; Darius, Caligula »isteni méltóságokat keuantac magoknak.«³²³ Az athenasbeliek és archadiabeliek vetélykedését, »ki lenne elől a hartzban,« előbbiekk azzal vágják el, hogy bárhol is álljon az ember, mindenütt megmutathatja derekasságát.³²⁴ Viszonzásul dicsekedésére, hogy annyi a katonája, mint a mák, Darius borsot küld neki,³²⁵ Alexander Severus azt tette meg tisztartójának, aki nem akarta elvállalni, mert arról tudta, hogy nem kapzsi.³²⁶ Athenasban törvény volt, hogy amely szülő nem taníttatja gyermekét mesterségre, öregkorában ne várjon eltartást tőle.³²⁷ Augustus császár megtiltotta, hogy a rómaiak idegen divat szerint öltözködjének³²⁸ stb.

Az antik mitológia és pogány vallási kultusz is szóhoz jutnak, bár elítélő és becsmérlő jelzők kíséretében. Jupiternek, Saturnusnak, Marsnak emberáldozatot mutattak be, Venust paráználkodással tisztelték, Perseus pajzsa kővé változtatott mindenkit, aki bele tekintett, Midas királynak kenyeret is arannyá változott, Diana és Apollo templomaiban az ördögnek mutattak be áldozatot, Tantalus örök kínokban gyötrődik.³²⁹

Jellemző, hogy mikor Telegdi Miklós »Felelet«-ében Bornemisza ellen hadakozik, ő is nála egyébként ritka, klasszikus idézetekre hivatkozik. Azzal vádolja ellenfelét, hogy az Ördögi Kíséretekben »olyan szabású, soc felebből egybe szedegetett és egybe zauart könyvet« készített, mint »az Simulus Moretoma Vergiliusnál és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe raggatott kép, melyről Horatius ír de arte poetica.«³³⁰ Utóbb Vergilius 3. eklogájának végére s ott Manalac és Dametas versengésére is utal.³³¹ Megmutatja, hogy latinul ő is tud idézni,³³² szinte fitogtatja, hogy ő is tud vetélytársa módszereivel élni, ha kell. Quintilianus idézésével az »urbanitas« kérdésében igyekszik megszégyeníteni Bornemisza »graecizálását«, egész kis filológiai vitát kezdve.³³³ Miután bebizonyította, hogy az antik írók előtte sem ismeret-

³¹⁵ F. P. CCCCLXXIII.

³¹⁶ P. IV. 902/b.

³¹⁷ P. V. 402. Tőle (XXI. 50) idézi: »Vincere scis Hannibal...«

³¹⁸ F. P. CCCXCIX.

³¹⁹ P. V. 455/b.

³²⁰ P. IV. 130, 611, 886; I. 439.

³²¹ P. IV. 434/b, 572/b, IV. 907.

³²² U. o. IV. 543.

³²³ P. IV. 655, 556, 847/b, 44/b.

³²⁴ P. IV. 530/b.

³²⁵ P. IV. 534/b.

³²⁶ U. o. 538/b.

³²⁷ F. P. LXXXVI.

³²⁸ P. IV. 545.

³²⁹ F. P. CCCLXXXVIII/b, CXXI; P. IV. 532, 903/b, 822, 486, 903/b.

³³⁰ Rupp id. kiad. 19. I. Az Ars Poetica bevezető sorai; Moretum: Vergiliusnak tulajdonított idillikus költemény, melyben a földművesek e névvel nevezett reggeli ételének elkészítésmódját is eladja (I. Ókori lexikon).

³³¹ U. o. 30. I.

³³² U. o. 32. I.

³³³ P. II. ú 5. I.

lenek, humanista kitanftásban részesíti őt. Bornemisza Mátyás-ideáljával pedig László királyt helyezi szembe!³³⁴

Cicerói ékesszólásra törekvés mellett, van még Bornemisza prózájának egy feltűnő stílusjegye, főleg a Posztillák első köteteiben, s ez: a szokatlan, különös, meglepő képek, metaforák és keresett hasonlatok alkalmazása. A keresztség: címeres gyűrű;³³⁵ a feltámadást »mint egy nagy lopogos nyerettes szazlot úgy hordozzuc, mind a bün, mind az halal, mind az ördög, mind az pokol es mind az ő serege ellen«;³³⁶ Krisztusnak az emberi test: házastársa.³³⁷ A könyörgés olyan oltalom a hívőnek, mint »sisc, pantzel, pais« a vitéznek;³³⁸ úgy kell örvendeznünk, hogy »kezzel és labbal tapsolunc«;³³⁹ Krisztusnak van írónakja (szentlélek) hadnagya (prédikátorok), jobbágya (hívek), strázsája (császárok, királyok, hercegek, urak, nemesek, ispánok, bírák és polgárok).³⁴⁰ De legszélesebben kidolgozott ilyen kép talán az, melyen az Ádám által vezetett gonoszok-serege megütközik Krisztus seregével, és már-már legyőzi: »De azonban, midön így kapdoznanac az ő meg alzatatot embersegen, nem tuduan az ő benne elreytet Isteni erőt, mint egy *éles vas horgon* meg akadnak azban. Midön mint az éles vas horog az etel után ki mutatuan magat, ő is az halal vtan az eltemetet koporsobol ki vetne magat es mindeneket, kic rea rohantac vala, el amita, el remitene, söt meg kapdosna, es fogua pokolnac sötetsegere taszitanac.«³⁴¹

Annál is feltűnőbb ez a ritkábban és csak epizódyszerűen felmerülő jelenség, mert Bornemisza stílusa egyébként rendkívül konkrét, realiztikus hasonlatokkal és népi képekkel dolgozik. Ezzel függ össze, hogy annyira szereti a részletfelsorolásokat és a szinonimák halmozását,³⁴² vagy az ígének belőle képezett határozóval való megerősítést: »...az soc aldozatoockal élten éltec es a bünt tötten töttéc«, »czipten cziپی es nyelten nyeli az hallott iget« »a világ romolton romol és szaradton szarad.«³⁴³ Ahol nem akar szándékosan és tudatosan műprózát teremteni, ott nem is keres erőltetett metaforákat, milyenek a címeres gyűrű, »lopogós« zászló, test-házastárs, vashorog, kézzel-lábbal tapsolás — hanem azzal a népi fantáziával találja meg az ízességében megkapó kifejezést, amely az Elektrában annyira elragadta Móricz Zsigmond művészi érzékét³⁴⁴ s amely egész Posztilla-gyűjteményének is alaphangját adja meg. A világi hatalmasok és bölcsek »mint egy haragos ebec ugattyac a Christust«³⁴⁵ a bűnök úgy hemzsegnek bennük, mint »az soc Czík a kadba, auagy az Nyiuec az dögben«;³⁴⁶ az emberek úgy rágják egymást gonosz nyelvükkel, »mint egy sült kappant az ehez vendegec«;³⁴⁷ úgy törődünk ruházatunkkal, hogy »még a belünc is fay nagy szorgalmatossagunc miat«;³⁴⁸ az elcsábított nemes- vagy polgárosszony »ingyen eszébe sem veszi, hogy a forrot alaja öntöttec«.³⁴⁹ Egy tyukmony sütésnyi idő alatt;³⁵⁰ képes olyan népi kifejezéseket halmozni, mint: »Piha legyen az mi nekünc«, »Rosz ember, tzoki innet es vesz el«, vagy »fittyet hányni orra alá« valakinek!³⁵¹

Ez Bornemisza igazi stílusa, mely teljes összhangban áll demokratizmusával, mellyel mindent néven nevez, de a legsikamlósbab anekdotát, a legdurvább történetet is olyan kitűnő tartózkodással tudja előadni, amilyennel csak Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben találkozunk még régi irodalmunkban.³⁵²

A címergyűrűs keresztség, lobogós feltámadás, test-házastárs, vashorgos krisztusi győzelem tehát nem az ő lelkéből lelkedzett, azonban feltűnő hasonlóságot árul el Balassi Bálint bizonyos különcködő képeivel — melyekben a szerelmet malomhoz és haranghoz

³³⁴ P. III. 361 kk. II.

³³⁵ P. II. 541.

³³⁶ P. III. ttttt. iij. I.

³³⁷ P. V. 60.

³³⁸ P. IV. 698.

³³⁹ P. I. XXVII/b.

³⁴⁰ F. P. XXVII-XXVIII.

³⁴¹ P. III. o.

³⁴² P. III. N. iij. 239/b; ooooooooo I.

³⁴³ P. IV. 656; F. P. CXXX, X.

³⁴⁴ *Nyugat* 1930. II. 809-822. II és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1952.

³⁴⁵ P. I. XCII/b.

³⁴⁶ P. V. 85.

³⁴⁷ P. III. LL. iij. 139. Utána életkép a piaci pletykáról és rosszmájuskodásról.

³⁴⁸ P. IV. 276/b.

³⁴⁹ P. IV.: 00/b.

³⁵⁰ F. P. XII/b, CCCCXXXIII; P. IV. 749.

³⁵¹ P. IV. 555, 334.

³⁵² Pl. P. IV. 920.

hasonlítja, Cupido pedig Berdót kiált — és melyekről kiderült, hogy Balassi velük az általa ismert egykorú olasz petrarchista költők divatját³⁵³ és azt az akkoriban Páduából kiindult új retorikai elvet követi, mely szerint az irodalmi stílust a beszélt nyelvtől a szokatlan képek és metaforák kell, hogy megkülönböztessék.³⁵⁴ Ez a stílustörekvés, amely majd Rimay János Balassi-előszavában tetőzik, de amely nálunk marinizmussá legföljebb a XVII. századi katolikus egyházi szónoklatokban fejlődött, eszerint már Balassi tanítójával, Bornemiszával kezdődik.

Itáliában az aristotelesi poétika eme elvének elfogadása,³⁵⁵ a humanizmus végső vulgarizálódását jelzi. Azonban Bornemisza, aki a humanizmustól kapta érdeklődését az emberi lélek, az élet megnyilatkozásai és a pogány íróknál már megtalálható világi erkölcs iránt, azt csak egész mellékesen és inkább csak első prózaköteteiben követi. Az Elektra bécsi korától fogva ugyanis le tudta magába szűrni a XVI. századi magyarrá váló humanizmusnak a reformációval egybehangzó legmélyebb értelmeként azt, hogy az irodalomnak a néphez kell szólnia: azt kell tanítania és felemelnie. »Latuan az nagy iszonyu, vndoc, fertelmes ördögi karhozható erkölcsöket a mi nemzetünk közt is — mondja Bornemisza — kényszeritem en is nem csak szommal, hanem irasommalis... az ő nepenec szolgálnom.«³⁵⁶

PÁNDI PÁL

MEGJEGYZÉSEK PETŐFI »FELHŐK« CIKLUSÁHOZ*

I.

Az irodalmi vitán elhangzott zárószavában Révai József rámutatott a dekadens polgári fájdalom-líra és a kapitalista társadalommal való szembenállást kifejező világfájdalom-líra mély különbözőségére. Élő irodalmunkban a vitát megelőző hónapok során elharapódzott a »belső vívódás« követelése a költővel szemben, ami egyrészt leszűkíti a líra terét a költő privatizálására, másrészt esztétikai kényszerré teszi a kétkedést, ingadozást, habozást. A vívódás programmá tételét *ma* egyáltalán nem támogatja az a tény, hogy a nemzet nagy írói, hala dó hagyományaink kimagasló költő-egyéniségei, Ady Endre és József Attila is vívódtak, sőt »lírájuk tartalmának is egyik jellegzetessége volt a vívódás«. Ez a vívódás elszigeteltségükből fakadt, az ország sorsa fölött érzett, a haladó erők gyengesége miatt támadt gond volt a forrása. Petőfi is »vívódtott — és ez érthető is egy népi, plebejus forradalmárnál egy olyan polgári forradalomban, amelyet a nemesség vezet. Ennek a lírai vívódásnak társadalmi gyökere a nép féltése, a haza, az ország sorsa felett érzett aggodalom és a haladó költők elszigeteltsége. Lenin mondotta Csernisevszkijről, hogy ő annak az orosz hazaszeretnek adott kifejezést, amelyet áthatott a bú. Petőfinél teljesen világos ez. Egy kevésbé idézett versben — amelyet angolból fordított Moore után — így ír:

Óh, ne bánts d a költőt, ha magányba fut, hol
Fekszik a gyönyör, a hírrel nem törődve;
Nagyra született ő, s lelke lángolási
Szentebbek volnának boldogabb időkbe'.
A húr, mely most lantján tágan lankad, tudna
Harci dárda ellen íjt feszíteni,
És ajkán, amely most vágyakat lehel csak,
Honfiszívek árja ömledezne ki.

De jaj hazájának!...

³⁵³ Waldapfel József id. cikk.

³⁵⁴ Koltay-Kastner Jenő, *Az irodalmi barokk*. Bp. Szl. 1944. és *Rimay János Balassi előszava* (E.Ph.K. 1948. 87-90 ll.)

³⁵⁵ Aristoteles *Ars Poetica*-ja, magyar ford.: Geréb László, *Aristoteles Poétikája*. Olcsó Kvt. 1821-24. sz. Bpest 1891. 68. l. »Nemes és válogatott lesz a kifejezés, ha a közönséges szavakat szokatlanul vegyíti. Szokatlanoknak nevezem pedig az idegenszerű szót, metaphorát, meghosszabbítást és mindent, a mi a közönségestől eltér.«

³⁵⁶ P. II. 3 ij.

*Részletek egy készülő dolgozatból.